

VI-IX ЗУУНЫ МОНГОЛЫН НУТАГ ДАХЬ ХААНТ УЛС, АЙМГУУД

ТҮРЭГИЙН ХААНТ УЛС

Түлхүүр үг: Түрэг, чоно, төр, бичиг соёл

Түрэгүүдийн угсаа гарал: Эртний хятадын сурвалж бичигт тэднийг Хүннүгийн тусгай нэг аймаг байсан тухай өгүүлдэг. Түрэгийн анхны толгойлогч нь Ашина бөгөөд түүний удам гарлын тухай сонирхолтой домог бий.

Жоу улсын судар, Түрэгийн илтгэл: Түрэгүүд бол Хүннүгийн тусгай аймаг. Овог нь Ашина болой. Тэд Хүннүгээс тусгай нэгэн аймаг болсон. Гэвч тэднийг хөрш нэгэн аймаг нь довтлов. Арваад настай ганц хүүгээс бусдыг нь хөнөөж дайсан этгээдүүд балчир хүүг арай хороочихолгүй өрөвдөн орхижээ. Дараа нь хөлийг огтлон өтгөн шагнуургатай намагт орхисонд тэнд байсан өлөгчин чоно хүүг махаар тэжээжээ. Ийнхүү хүү өсөж өлөгчин чонотой нөгчиж хөл хүнд болгов. Хөрш улсын хаан үүнийг мэдээд цэрэг илгээж тэд залуу хүүгийн хажууд өлөгчин чоно байхыг хараад түүнийг алахаар завдсан боловч чоно зугтан Гаочан (Турфан) улсын хойд зүгт орших ууланд нуугджээ. Энэ ууланд асар том нэгэн агуй байх бөгөөд дотор нь уулсаар хүрээлэгдсэн өвс ногоо дүүрэн зуугаад ли өргөнтэй хөндий байв. Өлөгчин чоно тэнд хоргодон 10 хүү төрүүлжээ. Хөвгүүд эрийн цээнд хүрч агуйгаас гарч жирийн охид бүсгүйчүүдтэй ханилан гэр бүл болон өсөж үржсэн гэнэ. Тэдний удам болгон өөр өөрийн овогтой болсны нэг нь Ашина гэх овогтон. Түүний үр сад өсөн үржиж зуугаад айл өрх болжээ. Хэдэн үеийн дараа тэд Жужаны захиргаанд орж агуйгаасаа холдон Алтайн уулын өмнөд биед шилжин суурьшиж Жужан нарын төмрийн дархан болцгоосон. (Mau-tsai. 2006, 14)

Түрэг нэрийн үүсэл: Алтай уул нь дуулгатай ижил. Тиймээс тэд өөрсдийгөө Дуулгачууд гэж нэрлэх болсон. (Mau-tsai. 2006, 14) Энэ дуулга гэх Түрэг гэх болжээ.

Хятад сурвалжийн мэдээнүүдээс үзвэл Түрэгүүд Хүннүгийн бүрэлдэхүүнд байсан бөгөөд хожим Жужан нарын захиргаанд орж газар нутаг сэлгэн нүүж Алтайн ууланд очжээ. Харин тэдний угсаа гарлын талаарх дээрх домог нь

1. Анхлан ам дамжин тархаж хожим Түрэгүүдийн баатарлаг түүх болон бичгийн сурвалжид үлджээ.

2. Овог аймгаасаа ганцаар амьд үлдсэн балчир хөвгүүнийг чоно мэт овжин, ухаалаг эмэгтэй өсгөн улмаар түүнтэй дэр нэгтгэж олон хөвгүүд төрсөн.

3. 10 хүүгийн дундаас Ашина авьяас билгээрээ тэргүүлэн ах дүү нараа удирдан өөрсдийн овог аймгийг бий болгон ноёрхож чадсан байна.

Ийнхүү өөрсдийгөө өлөгчин чоноос гаралтай гэж үздэг тэд чонын алтан толгойгоор чимэглэсэн тугтай байсан бөгөөд үүнийгээ хөшөө дурсгалдаа мөнхөлсөн нь бий. Тэднийг угсаатны хэв шинжийн хувьд монголжуу төрхтэй байсан гэж дийлэнх эрдэмтэд үздэг.

Эртний Түрэгийн хаант улс

Түрэгийн хаант улс байгуулагдсан нь: 546 онд Түрэгийн зонхилогч Буман (Түмэн) Жужаны ноёрхлыг эсэргүүцэн боссон Тэлэ аймгийг гэнэдүүлэн цохиж өөрийн харьяанд оруулан цэрэг зэвсгийн хүчээ зузаатгасан нь Жужаны эсрэг цэрэглэн байлдаж ноёрхлоос нь гарах боломж бүрдүүлжээ. (“Монгол улсын түүх”, Тэргүүн боть 2003, 317) Түрэгүүдийн дараагийн улс төрийн алхам Жужаны хаадтай худ ураг тогтоож холбоотны хэмжээнд хүрэх явдал байлаа. Гэвч Жужаны хаан Анагуэй бэр гуйсан Буманд элч илгээн “Чи бидний жирийн нэг төмөрчин, өөр хэн ч биш. Яаж

бидэнтэй ийм зүйл ярьж зүрхэлнэ вэ?” (Mau-tsai. 2006, 17) хэмээсэн байна. Түрэгүүд үүний хариуд Баруун Вэй улсын хаан Вэньдигийн гүнжийг авч худ ураг болон Жужан улсын эсрэг хүчтэй эвсэл бий болгож чаджээ. Ингээд 552 онд Буман Жужан улсыг дайлаар мордож үндсэн хүчийг бут цохив. Ийнхүү Төв Ази дахь Жужан улсын ноёрхол төгсгөл болж шинээр хүчирхэг Түрэгийн хаант улс ноёрхох болов. Түрэгийн зонхилгогч Буман биеэ “Эл-каган” хэмээн өргөмжлөв. Түрэгүүд Жужанаас төрийн тэргүүний “улсын хаан” хэмээх цолыг авсан төдийгүй тэдний хуучин захиргаанд байсан олон овог, аймгуудыг өөрийн мэдэлд оруулан төр, нийгмийн ололтуудыг нь өвлөн өөриймшүүлжээ.

Тан улсын хуучин судар, 194.а Түрэгүүд, эхний бүлэг: Тэдний удам, аймаг хүчирхэг болж зүүн зүгт Хятан, Шивэй аймгууд, баруун зүгт Тугухунь нараас Као чань (Турфанд байсан жижиц хот улс) хүртэл бүх овог, аймаг мэдэлд нь орсон. Нум агссан тэдний цэрэг нэг саяас илүү. Хойд зүгийн Ди нарын (хойд зүгийн харь аймгууд) хэзээ ч ийм хүчирхэг болж байгаагүй. Тэд өөрсдийгөө Инь Шан уул мэт өндөрт сэтгэж хятадуудыг өчүүхэнд тооцож байв. (Çin kaynaklarında Türkler ESKİ T'ANG TARİHİ (Chiu T'ang-shu) 194a Türkler Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri) огноо байхгүй)

552 онд Буман хаан таалал төгсөж түүний хүү Коло нь Исиги хаан цолтойгоор угсаа залгамжилсан боловч удалгүй нас нөгчсөн. Дараагаар нь дүү Кигинь, Муюй хаан цолтойгоор их ор залгамжилжээ. Түүний хаанчлалын үед Түрэгүүд ихээхэн хүчирхэгжсэн төдийгүй Буман хааны дүү Истеми ахынхаа “ябгу” цолтойгоор Баруун Түрэгийн хаант улсыг байгуулан Византтай харилцаж байжээ.

Ийнхүү Түрэгүүд Орхон голын сав газар төвлөрч төр улсаа төвхнүүлсэн юм. Мэдээж тэдний төр улс үүсэх болсон нь гадаад, дотоод үндсэн нөхцөл, шалтгаантай.

1. Тархай бутархай Тэлэ буюу Уйгур аймгуудыг өөртөө нэгтгэсэн.
2. Зонхилгогч Бумангийн гадаадад өөрийн орон зайг тэлэх сонирхлыг Баруун Вэй хангаж түүний нэр хүндийг өргөж өгсөн.
3. Хуучин Түрэгүүдийг эрхшээж байсан Жужан нар доройтож, дотроо хямралдан, шинээр хүчирхэгжиж буй тэдний хүч чадлыг ч тоомсорлолгүй басамжлаад ялагдаж Анагуэй хаан амиа егүүтгэсэн зэрэг гадаад нөхцөл шалтгааныг дурдаж болно.

Харин дотоод нөхцөл, шалтгааны талаар түүхч Б. Батсүрэн “...ашина-түрэгүүд төмөрлөгийн үйлдвэрлэл эрхэлж байсан нь бусад овог аймгуудтай харилцах боломжийг эрс нэмэхийн хэрээр тэднийг түрэг хэл соёлд түргэн уусан нэгдэхэд тусалжээ. Энэ нь эргээд түрэгүүд бусад аймгуудийг өөрийн нэр дор нэгтгэн зангидах хөрс болсон” (Батсүрэн 2009, 134) гэж үзжээ.

572 онд Кигинь хаан нас нөхцөн түүний дүү Тобо хаан ширээнд суув. Энэ үеэс Түрэгийн эрх баригчид өөр хоорондоо тэмцэлдэх болов. Нэгэнт тусгаарласан Баруун Түрэгүүд, хүчирхэг Хятан аймгууд тэдэнд довтлон шахамдуулж байв. 581-587 онд төр барьж байсан Шаболио хааны үеэл дүү Яньло, Далобянь нар урваж бие даасан байна. Энэхүү улс төрийн дотоод хямрал Шиби хааны (609-619 он) үед түр намжааснаар Нангиадын Сүй улс руу удаа дараа уулгалан довтлох болжээ. Эдгээр довтолгоонууд дараачийн хаан Хиелийн (620-630 он) үед ч үргэлжилсээр байсан. Түрэгтэй хийсэн олон удаагийн дайн тулаанд Сүй улс суларч өөрийн дотоод өрсөлдөгчдөд дарагдан мөхсөнөөр Тан улс шинээр байгуулагдав.

Тан улсыг үндэслэгч Ли Ши Минь 626 онд Тайзун цолтойгоор хаан суусныхаа дараа Түрэгийн захиргаанд байсан олон нүүдэлчин овог, аймгуудыг биедээ татаж, дотоод хэрэгт нь оролцох болов. Улмаар 630 онд Тан улсын Тайзун хаан цэрэглэн говийн өмнө төвлөрөн суух

болсон Түрэгийн Хиели хаантай тулалдан ялж, төр улсыг мөхөөв. Тан улсын эрх баригчид Түрэгүүдийг 50 орчим жил ноёрхохдоо тэднийг холын аян дайнд цэргийн нэмэлт хүч, тайван цагт хил хязгаарын алба хашуулж байв. Энэ үед Монголын говиос хойших газар нутаг Уйгурын Сеяньто аймгийн мэдэлд байлаа.

Күль-Тегиний хөшөөний их бичээс, 7 дугаар мөр: *Табгач түмэнд (Тан улсыг хэлж байна.) (Түрэгийн) сурвалжит хөвгүүд нь боол болов, ариун охид нь шивэгчин болов.*

Түрэгийн хожуу хаант улс

Сурвалжит язгууртан Күтүлүг, мэргэн сайд Тоньюкук нараар удирдуулсан Түрэгүүд Уйгур аймгуудыг довтлон хүчээ зузаатгаж эхлэв. Тухайн үед Тан улс дотроо хямралтай, гадагшаа Түвдүүдтэй ид дайтаж байсан тул Түрэгүүдийн салан тусгаарлалтыг эсэргүүцэх боломж багатай аж. Ингээд 692 онд Күтүлүг Элтэрэс буюу улсыг хураагч цолтойгоор хаан ширээнд сууж Түрэгийн хожуу хаант улсыг байгуулав.

Тоньюкукийн хөшөөний бичээс, 6, 7 дугаар мөр: *Билгэ Тоньюкук, Бэйл Бага Тархантай Элтэрэс хаан болонгуут өмнөдөд Табгач, Дорнодод Хятан, умар олон Огузыг сөнөөв.*

693 онд Элтэрэс хаан нас нөхцөж дүү Мого (Капаган) хаан суув. Тэрээр Тан улстай өрсөлдөж амжилттай дайтаж, 697 онд Хятан нарыг эрхшээлдээ оруулав.

716 онд Капаган хаан дотоодын босогчдод алагдсан нь Түрэг улс мөхөхийн дохио байлаа. Түүний хаан ширээг хүү Бегю нь залгасан боловч өмнөх хааны дүү нэрт жанжин Күль-Тегин уг явдлыг эс зөвшөөрснөөс түүнийг хороож ах Билгээ хаан ширээнд суулган өөрөө зүүн жигүүрийн ноён, бүх цэргийн жанжин болсон байна.

Күль-Тегиний хөшөөний хойд нүүрийн бичээс 1, 2 дугаар мөр: *(Би) Тэнгэр мэт тэнгэрт болгоогдсон Түрэг Билгэ хаан, энэ цагт (хаан) суув. Үгийг минь бүрэн сонсогтун. Эхлээд эрэгтэй дүү нар минь, хөвгүүд минь, нэгдсэн овог (түмэн) минь, зүүн зүгээс наран жаргах баруунаа хүртэл, хойно наран жаргахаас умардад шөнө дунд хүртэл...энэ хил хязгаар дахь (бүх) ард түмэн миний эрхшээлд буй.*

Түрэгийн дотоод улс төрийн хямралыг далимдуулан Монгол, Түрэг угсааны олон овог, аймаг бослого хөдөлгөөн өрнүүлсэн ч Билгэ хаан, Күль-Тегин жанжин нар Уйгурын Токуз, Огуз аймгуудын эсэргүүцлийг дарж 718 онд Хятан нарыг бут цохин, Тан улсад дагаар ороод байсан зарим овог, аймгийг эргүүлж нэгтгэв. 720 онд Басмыл, Хятан аймгуудтай хүч хавсарсан Тан улсын цэргийн довтолгооныг няцааж тэдэнтэй найрамдлын гэрээ байгуулжээ.

731 онд Түрэгийн нэрт жанжин Күль-Тегин нас нөгчиж 734 онд Билгэ хаан өөрийн шадар Мэйлүчжогийн гарт хорлогдон таалал төгссөн нь Түрэгийн төрд хүнд гарз байлаа. Хаан ширээнд Билгэ хааны хөвгүүд Ижань (734-739), Тэнгэри (740-741) нар хаан сууринд суусан. Насан балчир Тэнгэри хааныг авга ах Күтүлүг ябгу хороож хаан ширээг булаажээ. Гэвч шинэ хаан Уйгур, Басмыл, Курлук аймгийн холбооны цэрэгтэй хийсэн дайнд алагдав. Ийнхүү Түрэг улс 745 онд мөхжээ.

Түрэгийн хожуу хаант улс мөхөхөд Тан улсын төрийн бодлого, дотоодын хаан ширээний төлөөх тэмцэл, Монгол, Түрэг угсааны олон овог, аймгуудын эсэргүүцэл гол нөлөө үзүүлжээ.

Нийгмийн байгуулал: Түрэгийн нийгмийн давхрааг язгууртан ихэс дээдэс, жирийн иргэд гэсэн хоёр үндсэн хэсэгт хуваан үзэж болно. Язгууртан хэсэгт “Ашина” удмын хаад, хан хөвгүүд,

их ноёд мөн тодорхой удам угсаа бүхий ноёд, түшмэд, цэргийн эрхтэн, овог, аймгийн удирдагчид орно. Тэдгээрийн албан тушаал, зэрэг хэргэм угсаа залгамжилдаг тухай нангиад сурвалжид тодорхой дурджээ.

Түүхч Б.Батсүрэн: Сурвалжийн гэрчилж байгаагаар Түрэг улсад анхан 10 дэсийн ноёд, түшмэд байжээ, харин дараа нь 28 дэс, зэрэг болтол өргөжжээ.

№	Цол, хэргэм	Тайлбар
1	Хаан,	<i>Төрийн тэргүүн</i>
2	Хатан	<i>Төрийн тэргүүний гэргий</i>
3	Тегин	<i>Хан хөвгүүд, хааны төрсөн ах дүүс</i>
4	Ябгу	<i>Хамгийн эрхэм, чухал түшмэл зөвхөн хаадын үр хүүхэд, дүү нар</i>
5	Шад	<i>Овог, аймаг, цэрэг эрс захирагч нар угсаа залгамжлагч</i>
6	Цюйлюйчжо, Руни бичгийн дурсгалд буй чор буюу чур	<i>Том түшмэд</i>
7	Або	<i>Эх нь дорд гаралтай хан хүү</i>
8	Сэлифа буюу эльтебер	<i>Овог, аймгийн толгойлогч, язгууртнууд</i>
9	Тутунфа буюу тудун	<i>Бичгийн сайд, аймаг ерөнхийлөн захирагч түшмэл, хилийн мужийн цэргийн захирагч нар</i>
1	Сыцзинь, Руни бичгийн дурсгалд Иркин	<i>Хаанд ойр шадарлах боловч, бэг ноёдоос доогуур ахлагч, тэргүүлэгч нар</i>
1	Шаболуэ	<i>Эрэлхэг хүчирхэг цэргийн хүмүүс</i>
1	Сэнгүн	<i>Жижиг цэргийн жанжид</i>
1	Тархан	<i>Хаанд ойр овог, аймгийн удирдагч</i>

Харин энгийн ард иргэдийг руни бичгийн дурсгалд “бодун” гэж тэмдэглэсэн хэмээн олон судлаач үздэг. Нийгмийн энэ хэсэгт жирийн иргэд, хаад ноёдын зарц, барлаг мөн цөөн тооны олзны хүмүүс багтаж байв.

Түрэгийн нийгэмд цэрэг, иргэний засаг захиргааны нарийн тусгайлсан хуваарь байхгүй ч Төв Азийн нүүдэлчдийн хэрэглэдэг аравтын тогтолцоо уламжлагдан ирсэн нь руни бичгийн болон нангиад сурвалжийн мэдээгээр батлагддаг. Өөрөөр хэлбэл тэдний нийгмийн байгуулал Монгол нутаг дахь эртний төр улсууд хийгээд XII зууны Монгол овог, аймгуудаас төдийлөн ялгарах зүйлгүй.

Түүхэн үйл явцаас үзвэл Түрэгийн нийгэм цусан төрлийн удам угсаа, эрхлэх аж ахуй ялангуяа төмрийн дархан эрхэлдэг гар урчуудын нийтлэг дээр анх үүсэн хожим нэгдсэн хэл яриа, бичиг үсэг, зан заншил, шашин шүтлэг зэрэг үнэт зүйлтэй болжээ.

Амьдралын хэв маяг, аж ахуй: Түрэгүүд нүүдэлчин амьдралын хэв маягтай мал аж ахуйг голлон эрхэлж байв. Язгууртнууд адууг бусад малаас онцгойлон эрхэмлэж өөрсдийн олон мянган адууны талаар хөшөө дурсгалдаа тэмдэглэсэн нь бий.

Сүй улсын судар, Түрэгийн тухай илтгэл: *Ерөнхийдөө мал аж ахуй эрхэлдэг. Хаана ус, өвс элбэг байна тийшээ нүүдэг, нэг газар удаан амьдрахгүй. Эсгийгээр хийсэн гэрт суудаг...мах идэж гашилсан сүү ууна, Хувцас хунараа арьс нэхий, бүдүүн ноосоор хийнэ.* (Mau-tsai. 2006, 63)

Газар тариалан: Түрэгийн нийгэмд олзны хүмүүс болон зарим иргэн газар тариалан эрхэлж байлаа. 697 онд Түрэгийн Капаган хаан Тан улсаас тариалах үр, газар тариалангийн багаж их хэмжээгээр авч байсан баримт бий. Тэгээд ч Түрэгийн үед хамаарах зарим булшнаас гар тээрэм, анжисны төмөр хошуу гардаг. Гэвч Түрэгүүд дотооддоо тариа, будааныхаа хэрэгцээг бүрэн хангаж чадаж байсан үгүйг тогтоогоогүй байж.

Ан гөрөө: Түрэгийн хүн амын багагүй хэсгийг ойн анчин, гөрөөчин аймгууд эзэлж байв. Эдгээр нь Монгол орны хойд бүс, өмнөд Сибирийн урд талаар нутаглана. Ан гөрөө нь талын нүүдэлчин аймгуудын хувьд ч бас чухал. Мал аж ахуйд хавсарга болохоос гадна цэрэг, дайны бэлтгэл болно.

Баруун Билүүний руни бичиг: *улсын эзэн эр Абици, сүр хүчтэй мэргэн баатар хорчи (харваач) жаран хулан авлав, халтар тэх, тэмээн гөрөөс авлав, хорин чоно авлав.* (Уг бичээс Монгол улсын Дундговь аймгийн Өлзийт сумын Тагт бригадын нутаг Дэл уулын Баруун Билүүний аманд бий. Ю. Болдбаатар. Руническая письменность горы Дэл-Ула // Student Research Paper огноо байхгүй)

Үйлдвэрлэл, худалдаа: Түрэгүүд эхэн үедээ төмрийн дархны албыг барьж байв. Нангиад сурвалж бичигт Жужан улсад төмөр эдлэлээр алба барьдаг байсан тухай маш тодорхой өгүүлдэг. Гэвч хожим энэ аж ахуй орхигдсон уу? эс бөгөөс голлох үүрэггүй болсон уу? ямартаа ч Түрэгүүд Орхон голын хөндийд төр улс байгуулснаас хойш төмөрлөгийн үйлдвэр эрчимтэй эрхэлж байсан гэх ул мөр төдийлөн олддоггүй.

Харин Түрэгүүдэд өрхийн үйлдвэрлэл бусад нүүдэлчидтэй адил хэмжээнд хөгжиж байсан нь гарцаагүй. Мал сүргийн мах, арьс шир, ноос үсээр хоол хүнс, хувцас хунар, гэр орон гээд үндсэн хэрэгцээгээ хангана.

Түрэгүүд мөн л хот суурингийн бараа бүтээгдэхүүнээр дутагдаж байв. Тиймээс тэд нангиадаас торго, торгон эдлэл, амуу будаа, дархан, гар урчуудын хийсэн гоёл чимэглэл зэргийг ангийн арьс малаар арилжаалах, эс бөгөөд дээрэмдэн авдаг байв.

Түрэгүүдийн худалдаанд Согдууд чухал нөлөөтэй байв. Шиби (609-619), Капаган (691-716) хаадын дэргэд дундад Азиас гаралтай Согдууд нөлөө бүхий албан тушаал хашиж тодорхой тооны хүмүүс Түрэг улсад суурьшин амьдарч байлаа. Алдарт Торгоны замын худалдаанд зонхилох үүрэгтэй байсан Согдууд Түрэг хаадын ивээлд багтан тэдэнд худалдааны алба татвар төлдөг, мөн нангиадтай хийх худалдаанд зуучлагчийн үүрэг гүйцэтгэж байсан. Мөн Түрэгүүд ч өөрсдөө бие даан Сүй, Тан улстай их гарын адууны наймаа хийдэг байсныг сурвалжид тэмдэглэн үлдээжээ.

Ийнхүү Түрэгийн нийгэм дэх хүн амын эрхэлж байсан аж ахуй, амь зуулгыг үзвэл мал аж ахуй эрхлэх нүүдэлчид, газар тариалан, худалдаа эрхлэн суурьшигчид, ан аваар амь зуудаг ойн анчид гэсэн амьдралын 4 хэв маягтай аж.

Ли-дай хэмээх нангиад сурвалжуудын эмхтгэл: Цэргийн зэвсэг нь нум сум, дуут сум, хуяг, сэлэм, жад зэрэг болно. Тэд бүгж байгаад хамтран дайрахыг эрхэмлэдэг. (Г.Сүхбаатар, Монголын түүхийн дээж бичиг, Тэргүүн дэвтэр 1992, 52)

Шашин шүтлэг, зан заншил:

Буддизм: Муюй хааны үед Түрэгүүдэд Буддын сүм байсан тухай мэдээ бий. Харин түүний дараа 572 онд төрийн эрхэнд гарсан Тобо хаан Буддын шашныг тун идэвхтэй дэмжиж дэлгэрүүлэхийг оролдож байлаа. Тэрээр Буддын сүм, дуган барьж Бурхан багшийн сургаал номлол бүхий ном судар авчруулах гэж Хойд Ци улс руу элч илгээж байв. Хойд Ци улсын хаан түүний хүсэлтийг биелүүлж “Нирвааны судар” хэмээх бүтээлийг Түрэг хэлнээ орчуулан хүргэж байсан тухай нангиад сурвалжил бичигт өгүүлжээ.

Германы нэрт Хятад судлаач Лиу Мау-Цай: Тухай үед Жужаны төмрийн дархан байсан Түрэгүүд тэднээр дамжин Буддын шашинтай танилцсан гэж дүгнэх нь тийм ч буруу биш юм. (Mau-tsai. 2006, 595)

574 онд Хойд Жоу улсын эрх баригчид Буддын шашныг хуулиар хорьсон тул Гандхарагийн лам Жинагупта хөөгдөж Тобо хаанаас орогнол хүссэн. Тэрээр Хойд Ци улсын 11 ламын хамт ирж Түрэгийн нутагт Буддын шашин дэлгэрүүлэхдээ Тобо хааны зүгээс их дэмжлэг хүлээжээ.

Харин Түрэгийн хожуу хаант улсын үед Билгэ хаан нутагтаа сүм, дуган барих гэхэд мэргэн сайд Тоньюкук түүнд хандаж “Буддын лам нар, Даогийн багш нар хүмүүст буяны тухай сургаж хүлцэнгүй байхыг зааж байна. Энэ бол дайн тулаанд ялж дийлэхэд зөв зам биш юм” гэснээр хааны бодлыг өөрчилжээ.

Гэхдээ Түрэгийн нийгэмд Буддын шашин чухал нөлөөтэй бас хэр өргөн дэлгэрч байсныг барин тавин нотлох баримт ховор юм. Ямар ч байсан язгууртны хүрээнд Буддын шашныг дэмжиж дэлгэрүүлж байсан нь харагдаж байна. Харин хүн амын дийлэнх болж байсан нүүдэлчид, ойн анчин аймгуудын жирийн иргэдийн дунд тийм ч хүчтэй тархаагүй болов уу. Учир нь тэдний амьдралын хэв маяг, ахуй нь Буддийн шашин дэлгэрэх бололцоог олгоогүй гэж болно.

Шүтлэг, зан заншил: Түрэгийн нийгэмд эртний амьтан шүтлэг, бөө мөргөлийн гүнзгий ул мөрүүд бий. Тэдний угсаа гарлын домгоор ч Түрэг угсаатан өлөгчин чоноос гаралтай учир чоныг ихэд эрхэмлэж үздэг.

Эрдэмтэн Д. Сэр-Оджав: Шашин шүтлэгийн хувьд зонхилох нь бөөгийн мөргөл байсан учир өвөг дээдэс, хөх тэнгэр, бор дэлхийг эрхэмлэж, булшин дээр хүн чулуу босгох, гол мөрний эрэг, замын хөлийн газар хад чулуунд зураг сүгийн зүйлс зурж сийлэх, бас ч тусгай газрыг ялган авч хашлага чулуу суулган тахилга үйлдэж байжээ. (Сэр-Оджав. 1970, 89)

Мөн Түрэгийн нийгэмд Буддын шашнаас гадна Христийн шашин ямар нэг хэмжээгээр дэлгэрч байсан гэж болох баримт руни бичгийн дурсгалд бий.

Ли-дай хэмээх нангиад сурвалжуудын эмхтгэл: Үхсэн хүнийг майханд тавиад, түүний хүү, эр эм, төрөл садан нь морь, хонь алаад, майхны өмнө өргөдөг. Морь унан майхныг есөнтөө тойроод, майхны өмнө хутгаар нүүрээ зүсэн уйлахад цус, нулимс холилдон урсдаг энэ үйлдлийг

долоон удаа давтана. Дараа нь тухайлсан өдөр талийгаачийн унаж байсан морь, хэрэглэж байсан юмыг нь хүүртэй нь хамт шатаагаад чандрыг нь авч тухайлсан цагт оршуулдаг. Хавар зун үхэгсдийг өвс модны навч шарлан унахаар, намар, өвөл үхэгсдийг цэцэг дэлгэрэх үед булж оршуулдаг. Оршуулах өдөр төрөл төрөгсөд нь үхэхэд нь хийсэн шиг тахилга өргөж, морь унан давхиж, нүүрээ зүсдэг. Булшин дээр нь бичээстэй чулуу тавьдаг. Амьддаа алсан хүнийх нь тоогоор чулуу босгодог. (Г.Сүхбаатар., Монголын түүхийн дээж бичиг. 1992, 52)

Зэл чулуу Увс аймаг Зүүнхангай сум

Жоу улсын судар, Түрэгийн илтгэл: Шинэ хаан өргөмжлөхдөө хамгийн том түшимэд түүнийг эсгий дээр суулган өргөж нар зөв есөнтөө тойруулна. Тойрох бүрт бүх албат түүнд мөргөнө. Тойруулж мөргөж дуусгаад морь унуулан явуулна. Энэ үед хоолойг нь торгоор чанга боож сандаргаж байгаад боолтоо гэнэт сулруулмагцаа хэдэн жил хаан сууж чадах вэ? хэмээн асуудаг. Бачимдан уймарсан эзэн нь хэдэн жил суух тоогоо хэлэх байтугай болоходнь түшимэд доод хүмүүс нь түүний төлөөнөө хичээн жил болохыг хэлж тогтоодог. (Mau-tsai. 2006, 20)

Ли-дай хэмээх нангиад сурвалжуудын эмхтгэл: Хууль: үймээн гаргах, урвах, хүн алах, бусдын эхнэртэй самуурах, чөдөртэй морь хулгайлах бол алдаг. Хүнийг зодож гэмтээвэл хүнд, хөнгөнийг харгалзан эдээр нь баалдаг, морь буюу эд юм хулгайлбал арав дахин их зүйл төлдөг. (Г.Сүхбаатар., Монголын түүхийн дээж бичиг. 1992)

Түрэгүүд төр улс байгуулсан үеэсээ Орхон голын хөндийд төвлөрөн сууж улам хүчирхэгжсэн үед хүн амын дунд суурин соёл иргэншилтэй нангиад, согд иргэд багагүй хувь эзлэх болсон. Тэдний нөлөөгөөр язгууртан бүлэг Буддын шашинд таатай хандах болсноор уугуул зан заншил, шашин шүтлэгт нь өөрчлөлт гарчээ.

Жоу улсын судар: 628 онд Тан улсын Тай цун хаан “Түрэгүүд эхэн үедээ талийгаач нараа шатаадаг байсан, харин одоо тэд булш бунхан хийж оршуулдаг болсон” хэмээн хэлжээ. (Mau-tsai. 2006, 596)

Түүх, соёлын дурсгал

Булш бунхан: Түрэгийн үеийн булш бунханг язгууртнуудын жирийн иргэдийн гэж ерөнхийд нь хоёр ангилдаг. Монгол орны баруун, төвийн бүсэд Түрэгийн үед хамаарах оршуулгын дурсгалууд элбэг. Эдгээр дурсгал нь тухайн үеийн хүмүүсийн зан заншил, соёл, шашин шүтлэгийн олон мэдээлэл агуулна. Хойд насанд итгэх тул нас барагсдыг дагуулан хэрэглэх зэр зэвсэг, эд агуурсыг хийж булдаг. Эмэгтэй хүнийг толь, гоёл чимэглэлийн зүйлс, зүү утас, аяга шанаганы хэрэгсэлтэй оршуулдаг бол дархан, гар урчуудыг багаж, урлаж бүтээсэн зүйлтэй нь, цэрэг эрсийг зэр зэвсэг, морьтой нь, хаад язгууртан нарыг алт эрдэнэс, адуу мал, боол шивэгчинтэй нь хамт оршуулдаг байжээ.

Түрэгүүд нас барсан язгууртнуудаа шатааж чандрыг шавар саванд хийн газар булж дээр нь тахилын барилга байгууламж барин бунхалж, хөшөө чулуу босгодог байв. Харин жирийн иргэдийн

булшийг чулуу овоолж, гадуур нь хүрээ хэц татаж зарим тохиолдолд жижиг барилга барьж бунхална.

Хүн чулуу: Хүн чулууг боржин, гантиг, хүрмэн зэрэг нарийн өндөр чулуугаар хүний биеийн төрх байдалтай болгон засаж хийсэн байх өндөр хавтгай чулууг засаж янзлалгүй, дүрс сийлсэн нь ч тохиолдоно.

Ихэнх хүн чулуу монголжуу өргөн живэр, оочтой, ээмэгтэй, баруун гартаа сав сул тавьсан байна. Их төлөв баруун бэл, өмнөө хутга сэлэм зүүж, ялтас хадаж, бүстэй байна. (Сэр-Оджав., Эртний зуун) 1970, 49)Эдгээр хүн чулуунуудыг нас дээдсийн булш бунхан дээр босгодог

боловч заримдаа хүний нүүр төдий

царайтай, сахал, барьж, зүүн гарыг хажуудаа хавтага, сур унжуулсан Түрэгүүд (VI-VIII барсан язгууртан байжээ.

Ховд аймаг Шуурхайн

хамаарах хад

Тамга, хадны зураг: Түрэгийн үед чулуун дээр сийлсэн дурсгалуудыг

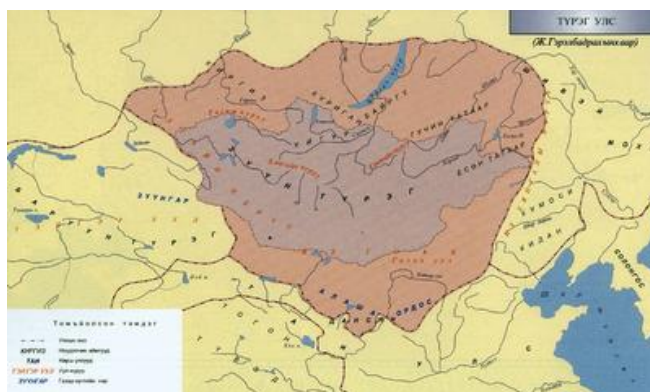
1. Бичиг үсэг, тамгын зүйл
 2. Зураг сүгийн зүйлс гэж хоёр ангилдаг. Тамга нь газар нутаг бүрт харилцан адилгүй хэлбэртэйн дээр нийгмийн байр суурийг илэрхийсэн байдаг.
- Түрэгийн үеийн хадны зурагт мал аж ахуй, адуу сүргийн зураг голлох байр суурийг эзэлдэг бол ан амьтдын дотроос янгир, гахай, аргаль зэргийг онцлон зурсан байдаг.

Бичиг үсэг, Гэрэлт хөшөө: Түрэгийн үеийн соёлын хамгийн том ололт бол “Орхон-Енисейн бичиг” гэж алдаршсан 38 үсэг бүхий авианы бичгийг зохиож өөрсдийн түүхэн үйл явдлыг бичиж тэмдэглэсэн явдал юм. Түрэгийн руни бичиг нь тусгайлан зассан гэрэлт хөшөөнөөс гадна байгалийн хад чулуу, барилгын хана, зоос мөнгө, таваг, бүр хөгжмийн зэмсэг дээр бичсэн байдалтайгаар олдож байна.

ᠠ	ᠡ	ᠢ	ᠣ	ᠤ	ᠶ ₁	ᠶ ₂	ᠪ ₁	ᠪ ₂	ᠳ
ᠴ ₂	ᠳ ₁	ᠳ ₂	ᠭ ₁	ᠭ ₂	ᠯ ₁	ᠯ ₂	ᠮ	ᠨ ₁	ᠨ ₂
ᠨ	ᠵ	ᠨᠴ	ᠨᠳ	ᠶ	ᠨ	ᠶ	ᠬ ₁	ᠬ ₂	ᠬ ₃
ᠷ ₁	ᠷ ₂	ᠰ ₁	ᠰ ₂	ᠱ ₁	ᠱ ₂	ᠲ ₁	ᠲ ₂	ᠵ	ᠯᠳ

Түрэгийн бичиг үсгийн дурсгалын хамгийн том нь Билгэ хаан, Күль-Тегин, Тоньюкук нарын гэрэлт хөшөөний бичээс юм.

Билгэ хаан, Күль-Тегин, Тоньюкук нарын гэрэлт хөшөөний бичээс

Түрэгийн хаант улс газрын зураг

Он цагийн хэлхээс

546 онд Түрэгийн зонхилогч Буман (Түмэн) Тэлэ аймгийг гэнэдүүлэн цохиж өөрийн харьяанд оруулав.

552 онд Буман Жужан улсыг бут цохиж өөрийгөө “Эл-каган” хэмээн өргөмжлөв.

552 онд Буман хаан таалал төгсөж, хүү Коло нь Исиги цолтойгоор хаан болсон ч удалгүй нас нөгчив. Түүний дүү Кигинь нь Муюй хаан цолтойгоор их ор залгамжилжээ.

572 онд Кигинь хаан нас нөгчин түүний дүү Тобо хаан ширээнд суув.

581-587 онд Шаболио хааны үеэл дүү нар Яньло, Далобянь нар урваж бие даав.

609-630 он буюу Шиби, Хиели хаадын үед Түрэгүүд хүчирхэгжин нангиадын Сүй улс руу удаа дараа довтлож байв.

626 онд Сүй улс бүр мөсөн мөхөж Тан улс байгуулагдаж, Ли Ши Минь Тайзун цолтойгоор хаан суув.

630 онд Тан улсын Тайзун хаан Түрэгийн төр улсыг мөхөөв.

692 онд Күтүлүг Элтэрэс буюу улсыг хураагч цолтойгоор хаан ширээнд сууж Түрэгийн хожуу хаант улсыг байгуулав.

693 онд Элтэрэс хаан нас нөгчиж түүний дүү Можо (Капаган) нь хаан суув.

697 онд Элтэрэс хаан Хятан нарыг эрхшээлдээ оруулав.

716 онд Капаган хаан дотоодын босогчдын гарт алагдав.

716 онд Билгэ хаан ширээнд сууж дүү Күль-Тегин нь зүүн жигүүрийн ноён, бүх цэргийн жанжин болов.

718 онд Билгэ хаан, Күль-Тегин жанжин нар Уйгурын Токуз, Огуз аймгуудын эсэргүүцлийг дарж Хятан нарыг бут цохив.

720 онд Түрэгийн эрх баригчид Тан улсын цэргийн довтолгооныг няцааж тэдэнтэй найрамдлын гэрээ байгуулав.

731 онд Түрэгийн нэрт жанжин Күль-Тегин нас нөгчив.

734 онд Билгэ хаан өөрийн шадар Мэйлужжод хорлогдон таалал болов.

734-739 онд Билгэ хааны хүү Ижань хаан суув.

740-741 онд Билгэ хааны хүү Тэнгэри хаан суув.

745 онд Түрэг улс мөхөв.

Ярилцлага, хэлэлцүүлгийн сэдэв

1. Түрэгүүдийн угсаа гарал, түүнд холбогдох домгийн тухай
2. Түрэгийн хаант улс байгуулагдах түүхэн нөхцөл
3. Эртний Түрэгүүд Тан улсын эрхшээл орсон нь
4. Түрэгийн хожуу хаант улс байгуулагдсан түүхэн нөхцөл
5. Түрэгийн нийгмийн байгуулал, нүүдэлчдийн нийгмийн нийтлэг төсөөтэй байдал
6. Түрэгүүдийн амьдралын хэв маяг, аж ахуйн онцлог
7. Нангиад сурвалж бичигт гарч буй Түрэгүүдийн шашин шүтлэг, зан заншлын тухай
8. Билгэ хаан, жанжин Куль-Тегин, мэргэн сайд Тоньюкукын хөшөөний бичээсний агуулга
9. Руни бичиг, Монгол хэлэнд буй эртний Түрэг хэлний нөлөө
10. Монгол нутаг дахь эртний Түрэгийн үеийн түүх, соёлын дурсгал

Унших номын нэрс:

1. Монгол улсын түүх, Тэргүүн боть, УБ., 2004. т. 313-332.
2. Батсүрэн Б. Өндөр тэрэгтнүүд ба эртний түрэгүүд (VI-IX зуун). УБ., 2009.
3. Болд Л. Орхон бичгийн дурсгал II. УБ., 2000.
4. Сэр-Оджав Н. Эртний түрэгүүд, УБ., 1967.
5. Гумилев Л. Н., Древние тюрки. История образования и расцвета Великого тюркского каганата (VI-VIII вв. н.э.) Кристалл., 2003.
6. Barfield T.J. The Perilous Frontier Empires. Nomadic Empires and China. Basil Blackwell, 1989

УЙГУРЫН ХААНТ УЛС

Түлхүүр үг: Уйгур, худалдаа, шашин соёл, бичиг

Уйгурын угсаа гарал

Тан улсын шинэ судар, 217-р бүлэг: Уйгурын өвөг дээдэс нь хүннү нар. Тэд их төлөв өндөр дугуйтай тэрэгтэй явдаг тул Юань Вэй улсын үеэс Гаочэ (өндөр тэрэг) буюу Чилэ гэдэг байсныг Телэ гэж буруу нэрлэсэн. Тэд 15 аймагтай нэрлэвээс Юаньгэ, Сеяньто, Цибиюф, Дубо, Гуль гань, Доланьгэ, Пугу, Баегу, Тунго, Хунь, Сыцзэ, Хусе, Цицзе, Але, Байси. Тэд цөл говиос хойш тархан нутагладаг. Юаньгэ буюу уйгурыг бас уху, эгэ гэдэг. Суй улсын үед Вэйгэ гэдэг байсан... Пугу, Тунло, Баегу нартай нилээд нар (Түрэгээс) салан Сыцзинь гэж өөрийгөө нэрлээд, Уйгур гэгдэх болсон. Уйгур нь Яолагэ овогтой Сеяньтогоос хойш нийслэлээс 7000 мод газар Сэлэнгэ мөрнөөр нутагладаг. (Г.Сүхбаатар., Монголын түүхийн дээж бичиг. 1992, 62)

Уйгур нэрийн тухайд: Уйгур нэр анхлан 716 оны үйл явдалтай холбогдон Билгэ хааны хөшөөний бичигт гардаг. 974 онд бичигдсэн Нанхиад сурвалжид шонхор мэт дүүлэх, довтлох гэсэн

утгатай гэж тайлбарлажээ. Үгийн гарлын хувьд “Уй” нь “дагах” + “гур” нь довтлох гэдэг утгатай.

Уйгур улс: 744-745 онд Уйгур, Басмыл, Карлук аймгууд нэгдэж Түрэгийн хаант улсыг мөхөөсөн бөгөөд 746-747 онд Уйгурууд өөрсдийн хуучин холбоотон Басмыл нарыг эрхшээлдээ оруулж Карлукуудыг баруун тийш шахан хөөв. Ийнхүү Уйгурын төр улс байгуулагдсан бөгөөд анхны хаан нь Яглакар овгийн ноён Пэйло байлаа. Тэрээр 744 онд Күтүлүг Билгэ Күл хэмээх цолтойгоор хаан сууж Түрэгийн хаант улсын үлдэгдэлийг бүрэн мөсөн мөхөөв.

Пэйло хааны дараа хүү Моюнчур буюу Баянчур нь 747-759 онд хаан ширээнд сууж эцгийн байгуулсан Уйгур улсыг хүчирхэгжүүлэн мандуулжээ.

Уйгурууд Орхон голын хөндийг сонгож өөрийн улсын төв Харбалгас хотыг байгуулсан. Тэд төр ёсны хийгээд соёл ахуйн олон зүйлийг Түрэгүүдээс өвлөн өөриймшүүлжээ.

Ийнхүү Түрэгийн хаант улс мөхөж Уйгурууд Орхон голын сав газар өөрийн төр улсаа байгуулав. Тэд төр улс байгуулах болсонд дараах хүчин зүйлүүд нөлөөлжээ. Үүнд:

1. Түрэгийн улс төрийн дотоод хямрал нь Уйгуруудад боломж олгосон.
2. Хятан, Шивэй зэрэг Монгол угсааны аймгуудын довтолгоон Түрэгийн төрийг ихээхэн суларуулсан.
3. 630-690 онд Түрэгүүд Тан улсын эрхшээлд орсон үед өнөөгийн Монгол улсын төв хэсэгт хүчирхэг Уйгур аймгууд харьцангуй бие даан оршиж байсан нь хожим төр улс байгуулахад нь томоохон түлхэц болсон.
4. Уйгур улсыг үндэслэгч Пэйло хаан, түүний залгамжлагч Моюнчур нарын амжилттай гадаад бодлого, аян дайнууд улс байгуулах нөхцлийг бүрдүүлжээ.

Моюнчур нь умард зүг Кыргыз, дорно зүгт Хятаны нарыг довтлон төвшитгөж, газар нутгаа тэлжээ. Өмнөд хөрш Тан улстай найрсаг хөршийн харилцааг улам бэхжүүлж худалдаа арилжааг хөгжүүлсэн байна. Уйгур улсыг мандуулан хүчирхэгжүүлсэн Моюнчур хаан өөрийн үйл хэрэг, гавьяаг “Могойн Шинэ усны бичээс” гэж алдаршсан дурсгалд мөнхлөн бичиж үлдээсэн нь бий.

Могойн Шинэ усны бичээс: “Өтүкэний орчин тойронд хоёр уулын дунд нутагладаг. Тэдний ус Сэлэнгэ бөлгөө”. “Тэнд улс нь нүүдэллэн агсан” бөгөөд “...арван уйгур есөн огузыг зуун жил захиран”, “Сэлэнгийн эрэгт Байбалык хотыг байгуулахыг согд, табагач нарт даалгалаа би”

Уйгурууд 750, 751 онуудад Чик, Карлук аймгуудыг довтлон эрхшээлдээ оруулжээ. 755 онд Тан улсын цэргийн жанжин Ань лушань төрдөө тэрслэн бослого гаргаж, олон нүүдэлчин аймгийн дэмжлэгийг авч хүчирхэгжсэн аж. Бослогыг дарах хүчин мөхөсдсөн Тан улсын эрх баригчид Уйгурын Моюнчур хаанаас тусламж гуйсанд тэрээр морин цэргээ илгээн босогчдыг бут цохин тэдний мэдэлд байсан хотуудыг дээрэмдэн тонож үлэмж их олз ашиг олсон. Хүч чадалдаа дулдуйдсан Уйгурууд дотоодын хямрал самуунд хүчин суларсан Тан улсын төрд дарамт шахалт үзүүлэн шан харамж авч, эзэн хаантай ураг барилдан гүнжийг нь авсан байдаг.

759 онд Моюнчур хаан нас эцэслэн түүний сууринд Идигань хаан суужээ. Тан улс Ань лушаний бослогыг бүр мөсөн дарах гэж дахин Уйгуруудаас тусламж хүсэхэд 762 онд тэд 14 000 морьт цэрэгтэйгээр очин туслаж дайнаас асар их олзтой буцсан төдийгүй Манихейн шашны олон тооны Согдын лам нарыг нийслэл Ордубалык хотноо авчирчээ. Хэдэн жилийн дараа нүүдлийн ахуй, дайчин догшин Уйгуруудын ёс заншил, эрс тэс цаг агаарт үл тохирох сургааль номлолтой Манихейн буюу Манийн шашин нь тэдний улс төрийн үймээн самууны гол шалтгаан болно.

Манихейн шашны эсрэг 779 онд ордны эргэлт гарч Идигань хаан хоёр хүүтэйгээ, мөн түүний ойрын шадар зөвлөхүүд, ойрын Манихейн лам нар ч алагджээ. Хуйвалдааныг хааны холын садан, шадар зөвлөх байсан Тон Бага Тархан толгойлжээ. Тэрээр Алп Күтүлүг Билгэ цолтойгоор хаан болов.

Манихейн лам нар, Согд худалдаачдаас ихээхэн ашиг олдог байсан Уйгурын төр тэднийгээ тонон дээрэмдэж, их хэмжээний татвар шаардах болжээ. Удалгүй нийслэл Ордубалыкт ирдэг байсан худалдаачдын хөл татарч хотын иргэд ядуурч Уйгурын шинэ хааны эсрэг бослого гарав. Улс төрийн энэ хямрал, самууныг далимдуулан Түвэдүүд Уйгурын худалдааны хотуудыг ээлж дараалан эзэлсээр 790 он гэхэд сүүлийн гол түшиг Бешбалыкийг авав.

Алп Күтүлүг Билгэ хааны дараагаар Күлүг Билгэ, Күтүлүг Билгэ нар дараалан хаан суув. Амжилтгүй аян дайнууд хааны хүчийг сулруулж улс төрийн хямрал газар авснаар Күлүг Билгэ хаан өөрийн дүүдээ алагдав. Түүний дүү ч удалгүй амь үрэгдэж, энэ засвар Уйгурууд Түвэд, Карлук аймгуудтай тасралтгүй дайтаж байлаа.

795 онд Эдиз овгийн нэгэн ноён Алп Күтүлүг цолтойгоор хаан сууж өмнөх хаадын бодлогыг өөрчилж Согдуудыг дэмжиж, Манихейн сүм хийдийг сэргээж, хуучин эрх дархыг олгов. Улмаар шинэ хаан 803 онд Түвэд болон Карлук аймгийг довтолж тэднийг шил даран нэхсээр одоогийн Кыргыз буюу Ферганы хөндийд хүрч ирэв. Ийнхүү Дундад Азийн худалдааны олон хот дахин Уйгурын хяналтанд орж Согдууд өмнөхөөсөө илүүтэйгээр худалдаа, наймааг цэцэглүүлэн хөгжүүлэв.

Гэтэл 820 оны үеээс Кыргызийн удирдагч Ажо хүчирхэгжин Уйгуруудын эсрэг дайтаж эхлэв. Энэ үед тэдний бүрэлдхүүнд байсан Монгол угсааны Хятан, Шивэй аймгууд ч хяналтаас гарч Уйгурыг довтлох болсон нь тэдний төр улсын мөхөх нөхцлийг бүрдүүлжээ.

821 онд хаан ширээнд Хасар текин суув. Тэрээр улс төрийн дэмжлэг авах бодолтойгоор Тан улстай худ ураг тогтоохыг зорив. Эхэндээ Тан улс түүний саналд татгалзсан ч эцэст нь зөвшөөрч эзэн хаан өөрийн бага охин дүү Тайху гүнжийг хатан болгож өгчээ. Удалгүй Уйгурын төрд тэрсэлсэн бослого дахин гарч хаан бүх шадрын хамт алагдав. 838 онд Ху-тэлэ Алп Хүлүг Хаан цолтойгоор ширээнд суужээ. Энэ үед улс даяар зуд болж мал сүрэг хорогдож, зон олны амьдрал хэцүүдэж шинэ хаан ч жилийнхээ ой дээр тэнгэр болов. 839 онд Вутукунь, Вучэух нар хаан болцгоолоо. 840 онд Киргисууд Уйгурын нийслэл Харбалгасыг бүслэж, хааныг нь хороожээ. Ийнхүү тулалдаанд ялагдсан Уйгурууд шахагдан голлох овгууд нь Тэнгэр уулын дорнод хэсэг рүү нүүлээ.

Нийгмийн байгуулал: Уйгурын нийгмийг язгууртнууд, жирийн иргэд гэсэн хоёр үндсэн ангид хуваан үзэж болно. Язгууртан хэсэгт “Яглакар”, “Эдиз” овгийн хаад, хан хөвгүүд, их ноёд мөн тодорхой удам угсаа бүхий ноёд, түшмэд, цэргийн эрхтэн, овог, аймгийн удирдагчид орно. Тэдний албан тушаал, зэрэг хэргэм угсаа залгамжилна. Мөн Манихейн шашны лам нар, Согд худалдаачид Уйгурын нийгмийн дээд ангид багтаж зохих байр суурьтай билээ.

VII зууны эхэн үеэс Уйгуруудад эрх мэдэл эцгээс хүүд залгамжлан шилжих хаант ёсон бий болжээ. Үүнийг Уйгуруудын угсаатны болон улс төрийн түүх харуулдаг. Юуны өмнө ард түмэн өөртөө “Уйгур” нэрийг авсан нь угсаатан хийгээд улс төрийн нэгэн цул нэгдэл болсны хамгийн

чухал илрэл юм.¹

№	Цол, хэргэм	Тайлбар
1	Хаан,	<i>Төрийн тэргүүн</i>
2	Хатан	<i>Төрийн тэргүүний гэргий</i>
3	Ил эсвэл Эл Үгэ	<i>Төрийн тэргүүн сайд</i>
4	Ябгу	<i>Баруун жигүүрийн захирагч</i>
5	Тархан	<i>Сайд, Тухайн үед Есөн Тархан гэж байж, тэдний гурав нь дотоод асуудал, зургаан нь гадаад хэргийг хариуцдаг байв.</i>
6	Янгур	<i>Хаан төрийн өмнөөс ард олны нөхцөл байдлыг тодорхойлдог албан хаагч</i>
7	Текин	<i>Хан хөвгүүд, хааны төрсөн ах дүүс</i>
8	Тутук	<i>Цэргийн асуудал эрхэлсэн захирагч нар</i>
9	Тутун	<i>Засаг захиргааны асуудал эрхэлсэн ахирагч нар</i>
1	Эркин	<i>Хаанд ойр шадарлах боловч, бэг ноёдоос доогуур ахлагч, тэргүүлэгч нар</i>
1	Тэргүүн Сэнгүр	<i>Цэргийн зөвлөх</i>
1	Буюрук	<i>Асуудал эрхэлсэн сайд</i>
1	Чур	<i>Том түшмэд</i>
1	Илтэбэр	<i>Аймгийн тэргүүн</i>
1	Сэнгүр	<i>Бэсрэг цэргийн жанжин нар</i>

Харин энгийн ард иргэдийг Түрэгийн үетэй адил “Кара бодун” гэдэг. Нийгмийн энэ ангид жирийн иргэд, хаад ноёдын зарц, барлаг, олзны хүмүүс, хотын гар урчууд, гадны барилгачид, буддын болон манихейн шашны жирийн лам нар багтаж байв.

Уйгурын нийгэмд гарсан нэг томоохон өөрчлөлт нь худалдаа, шашин соёлын төвүүд болсон хотууд үүссэн явдал юм. Тиймээс өмнөх үеийн нүүдэлчдийн нийгмийн байгуулалтай харьцуулахад хотын иргэд гэх нийгмийн шинэ давхрага бий болсон. Тэднийг гар урчууд, худалдаачид, шашны лам хийгээд төр захиргааны бага тушаалтан, албан хаагчид заримдаа цэргийнхэн бүрдүүлж байлаа. Мөн үүнтэй уялдан цэрэг, иргэний засаг захиргааны хуваарьт ч зохих ялгаа гарч байлаа.

Амьдралын хэв маяг, аж ахуй: Уйгурууд нүүдлийн хигээд сууршмал гэсэн амьдралын хоёр хэв маягтай байв. Язгууртнууд нар нүүдэл, суурин амьдралыг хослуулдаг. Хот нь засаг захиргааны төв болж байсан учир хаад, ихэс дээдэс тодорхой хугацаанд суурин амьдарна. Харин дайн байлдаан хийгээд ан авын үед нүүдэлчин болдог байжээ.

Тан улсын шинэ судар, 217-р бүлэг: *Уйгурууд зоригтой, чадалтай. Анхандаа ахлагчгүй байсан. Өвс ус даган нүүдэллэн явдаг. Морин дээр явуут харвахдаа сайн, хулгай, дээрэмд дуртай... малаас гол төлөв том хөлт хонь өсгөдөг.*²

¹ Turgun Almas, Uyurlar. Çev: D. Ahsen Batur, İstanbul., 2010. т. 168.

² Г.Сүхбаатар, Монголын түүхийн дээж бичиг, Тэргүүн дэвтэр, УБ., 1992.т.62.

Дан ганц нүүдлийн хэв маягтай байсан тэд төр улсаа байгуулан хүчирхэгжиж, олон хот балгасыг байлдан дагуулаж, өөрсдөө шинээр хотууд барин, Согдуудын тусламжтайгаар худалдааг хөгжүүлж буддын болон манихейн шашны сүм хийд бариулах болсон нь нийгмийн амьдралыг ихээхэн өөрчилжээ. Гэхдээ тэдний суурин амьдралын хэв маяг нь Уйгурын нийгмийн зонхилох хэсэг болсон Монгол, Түрэг угсааны нүүдэлчин овог, аймгуудын аж ахуй, амьдралд төдийл хүчтэй нөлөө үзүүлдэггүйг тэмдэглэх хэрэгтэй.

Хот балгас: Уйгурууд дөрвөлжин байгуулалт бүхий шавар хэрэмт бэхлэлт хотуудтай байлаа. Эдгээр бэхлэлт хотууд нь заримдаа засаг захиргааны төв болдог. Хотуудад газар тариалан, гар урлал, худалдаа наймаа эрхэлдэг иргэд байнга оршин сууж байв. Эдгээр хотод Уйгурууд, Согд, Нанхиад гар урчуудын тусламжтайгаар манихейн шашны сүм хийд барьсан юм.

Хар балгас: Тухайн үедээ Уйгурын нийслэл хотыг Орду Балык гэж нэрлэдэг байв. Эдүгээ Архангай аймгийн Хотонт сумын нутагт байдаг. Хот бүхэлдээ 25 км² талбайтай. Худалдаа, гар урчуудын суурин, хааны ордон, сүм дуган зэргээс бүрдэнэ. Хааны ордон нь тусгайлан барьсан цайз хэрэмтэй, хойт, урд талдаа тус бүр хоёр хаалгатай. Цайзыг тойруулан олон цонж, цамцаг барьсан. Эдгээр нь ордонг хамгаалах зориулалт бүхий цэргийн байгууламж юм.

Монгол улсын түүх Тэргүүн боть: 1949 оны малтлагаар эндээс төмөрлөгөөр юм дархалж байсан баримт болох лав, хавтгай хүрэл хайлж байсны үлдэц олдсоноос гадна 840 онд холбогдох хятад зоос олжээ.³

Бийбулагийн балгас: Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын нутагт буй Уйгурын соёл, шашны томоохон төв болох Байбалык хот. Хотыг үүсгэн байгуулсан тухай Моюнчур хааны гэрэлт хөшөөнд өгүүлсэн байдаг. Нийт гурван хэрэм буйн үндсэн хэсэг нь баруун болон хойд талдаа шавар дагтаршуулан дэлдэж хийсэн өндөр ханатай том хэрэмтэй. Хотыг согд, нангиад гар урчууд барьсан ба энд худалдаачдаас гадна Буддын болон Манийн шашны лам нар суудаг байжээ.

Бийбулагийн

балгас одоо байгаа байдал

Газар тариалан: Уйгурууд газар тариалан эрхэлж байсан тухай мэдээ Моюнчур хааны босгуулсан Тариатын гэрэлт хөшөөний бичигт “...миний тал хээр, тариат хөндий Найман Сэлэнгэ, Орхон, Туул, Сэбин, Тэлээт, Хараа, Бороод бий, миний нутаг, уснаа би нүүж суудаг.” гэж сийлжээ.⁴ Энд гарч буй гол мөрний ай сав нь өнөө хүртэл Монгол орны газар

³Монгол улсын түүх Тэргүүнботь (Нэн эртнээс XII зууны дунд үе) УБ., 2004. т. 340.

⁴Б. Батсүрэн. Өндөр тэргэtnүүд ба Эртний Түрэгүүд (VI-IX зуун) УБ., 2009.т.197.

тариалангийн гол бүс нутаг байсаар байна. Мөн Уйгураас ч өмнө тэнд газар тариалан эрхлэж байсан ул мөрүүд бий. Ямартаа ч бусдаасаа илүү хотжиж байсан Уйгурт газар тариалан ахицтай хөгжиж байсан хэмээн үзэж болохоор байна.

Ан гөрөө: Нийгмийнх нь үндсэн хэсгийг Монгол, Түрэг угсааны нүүдэлчид бүрдүүлж байсан тул Уйгуруудад ан гөрөө онцгой байр суурьтай эзэлж байв. Мөн Уйгурын бүрэлдхүүнд хуучин Түрэгийн харьяанд байсан Монгол орны хойд бүс, өмнөд Сибирийн урд талаар нутаглах ойн анчин аймгууд ч багтаж байсан. Ан гөрөө нь талын нүүдэлчин аймгуудын хувьд мал аж ахуйд хавсарга болохоос гадна цэрэг, дайны гол бэлтгэл байжээ. Мөн хаад, ихэс дээдсийн зугаа цэнгэлийн салшгүй нэг хэсэг болно.

Худалдаа: Уйгурууд нангиадын Тан улсад олон тооны адуу зарж хариуд нь их хэмжээний торго арилжин авдаг байсан тухай сурвалж бичгийн мэдээнүүд бий. Энэ худалдаанд Уйгуруудтай нягт харилцаатай болсон Согдууд хожим гол үүрэг гүйцэтгэх болсон бөгөөд Тан улс төдийгүй Уйгурын нутагт ч Согдууд сууршиж эхлэсэн байдаг. Өрнө, Дорныг холбосон алдарт Торгоны замын нэг салаа Орхоны хөндийгөөр дайрч өнгөрөх болсноор худалдаа цэцэглэсэн юм. Үүнийг Монгол нутгаас олдож буй археологийн олдворууд хангалтай нотолдог.

Hsini'ang Shih хэмээн сурвалжид: *Юань-хэгийн тэргүүн онуудад (Уйгур элч) нартай хамт Манийн лам ирэх болсон... Хаан байнга (тэдэнтэй) улс төр хийнэ. Маничууд нийслэлд ирэхдээ жил бүр баруун Зах дээр очдог. (Тэдний) худалдаа, уут хүүдий (бидний хувьд) хохиролтой.*

Уйгуруудын Тан улстай хийж байсан худалдааны тухай нангиад сурвалжийн мэдээ⁵

№	Он	Худалдаа
1	760-аад оноос хойш хэдэн жил	Уйгурууд жил бүр 10 мянгаас илүү агт туун Тан улсын нийслэлд очиж нэг адууг 40 хуй торгоор арилжаалдаг. Энэ худалдаа Тан улсад хохиролтой байсан тул жилд 6 мянган агт авч байх саналыг Тан улсын хаан гаргаж байв.
2	787 оны 8 сард	Уйгурын хаан Можо өөрийн элч нарыг Тан улсруу илгээж ордны худалдаа хийж, худ ураг болох санал тавьжээ.
3	790 оны 6 сард	Уйгурын элчүүд адуу худалдаж, түүний үнэд 300. 000 хуй торго авч буцжээ.
4	806 оны эхэнд	Тан улсад Уйгурууд Манихейн шашинтнуудтай ирж худалдаа хийсэн. Эдгээр Манихейн шашинтнууд улсын худалдааны дүрэм, журамыг зөрчсөн тухай гомдол Тангийн хааны ордонд ирж байжээ.
5	821 он	Уйгурын 2000 язгууртан Тангийн ордонд ирж 20 мянган морь, мянган тэмээтэй ирж арилжаа хийжээ. Энэ нь Тангийн түүхэнд хийгдсэн хамгийн том худалдаа болжээ.
6	822 оны 2 болон 3 сар	Тан улсын хаан Уйгур ханхүүгийн адууны төлбөрт 50 мянган хуй торго өгсөн. Мөн 3 сард Уйгуруудад бас адууны төлбөр 70 мянган хуй торго өгчээ.
7	827 он	Тангийн хааны элчүүд Уйгурын адууны төлбөр болох 200 мянган хуй торгыг хүргэж өгчээ.
8	829 оны 2 сар	Тан улсын элчүүд адууны төлбөр болох 230 мянган хуй торго Уйгурт

⁵Özkan Izgi. Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi, 2. Baskı Ankara., 2000, т.35-36.

		өгчээ.
9	830 оны 3 сар	Уйгурын Ли чант гэгч Тан улсад ирж 10 мянган агт заржээ.

Уйгурын гар урлал нэлээд өндөр төвшинд хөгжсөн. Уламжлалт цэргийн зэр зэвсгээс гадна хотжилт дагаад тансаг, чамин хээнцэр эдлэлийн үйлдвэрлэл хөгжиж байлаа. Мөн өрхийн үйлдвэрлэл хөгжиж, малчин ардууд мал сүргийнхээ мах, сүүгээр хоол, хүнсээ хийж, арьс шир, ноос үсийг нь боловсруулж хувцас хунар, гэр, орон сууцныхаа хэрэгцээг хангадаг байсан нь гарцаагүй.

Шашин шүтлэг: Монгол нутагт оршин тогтнож байсан эртний улсуудаас Уйгурууд шашин шүтлэгийн хувьд онцгой байр суурьтай юм. Тэд одоогийн Ойрхи Дорнодод үүссэн Манихейн шашныг төрийн шашин болгосон юм. Тиймээс Уйгурын төрийн гадаад харилцаанд Манихейн шашинт Согдууд зонхилох үүрэгтэй байжээ.

Манихей: МЭ Ш зуунд одоогийн Ираны нутагт амьдарч агсан Медийн язгууртан гэр бүлээс гаралтай Мани гэгч үүсгэн бий болгосон. Тэрээр өөрийгөө бурханы элч хэмээн зарлажээ. Түүний сургааль номлолыг Сасани улсын I Шапур хаан (241-272 он) идвэхитэй дэмжиж дэлгэрүүлжээ. Гэвч 274 онд Манийг эрх баригчидтай тэмцэлдсэн учир цаазаар авсан байдаг.

Судлаачид Манийн бий болгосон шашин номлол нь Зороастри, Вавилоны эртний шүтлэг, Буддын шашны ёс зүйн зарчим, Христийн элемент дундаас бүрэлдсэн гэж үздэг. Хөлгөн судар нь Арзхан бөгөөд бүхийл зүйлийг сайн, муу хийгээд гэрэл гэгээ, харанхуй гэж хоёр хуваан тайлбарладаг. Бурхан ертөнцийг гэрэл гэгээ болон түнэр харанхуй гэсэн хоёр зүйлээс бүтээсэн. Энэ хоёрын тэмцэл нь газар дээр болдог. Бурханы бүтээсэн гэрэл гэгээн нь газар дээр харин түнэр харанхуй нь газар доор байна гэж үздэг.

Манихейн шашин нь Тохарууд, Согдуудаар дамжин Нанхиадад дэлгэрсэн байна. 731 онд Тангийн хааны зарлигаар манихейн шашны нэгэн ламын бичсэн “Гэрэлт Буддагийн шашны номлол” хэмээх гарчигтай гар бичмэл Дунхуаны агуйгаас олдсон. Уг бүтээлээс Манихейн шашин нь Даогийн сургааль, Буддын шашинтай холилдон шашны шинэ нэгдэл бий болгожээ.⁶ Манихейн шашин нь хүний хувь тавилан, сайн муугийн үйлийн үр, гэрэл ба харанхуйн тэмцэлд сайн сайхан ялах тухайд номолдогоороо Буддизмтай зарим талаараа зохицож байлаа.

763 оны үед Уйгурын удирдагчид нийслэл Хар балгас хотноо Манихейн лам нар анх удаа авчирчээ. Уйгур язгууртнууд ямар нэгэн эсэргүүцэлгүйгээр Манихейн шашныг хүлээн авсан нь илтгэл үнэмшил гэхээсээ илүү улс төрийн шалтгаантай юм. Торгоны замын гол худалдаачид болох Согдуудыг өөртөө татахын тулд тэдний шашныг төрийн хэмжээнд хүлээн авчээ. Ийнхүү Уйгурууд Согдуудын тусламжтайгаар Тан улстай худалдаа хийж ихээхэн ашиг олдог болсон юм. Удалгүй

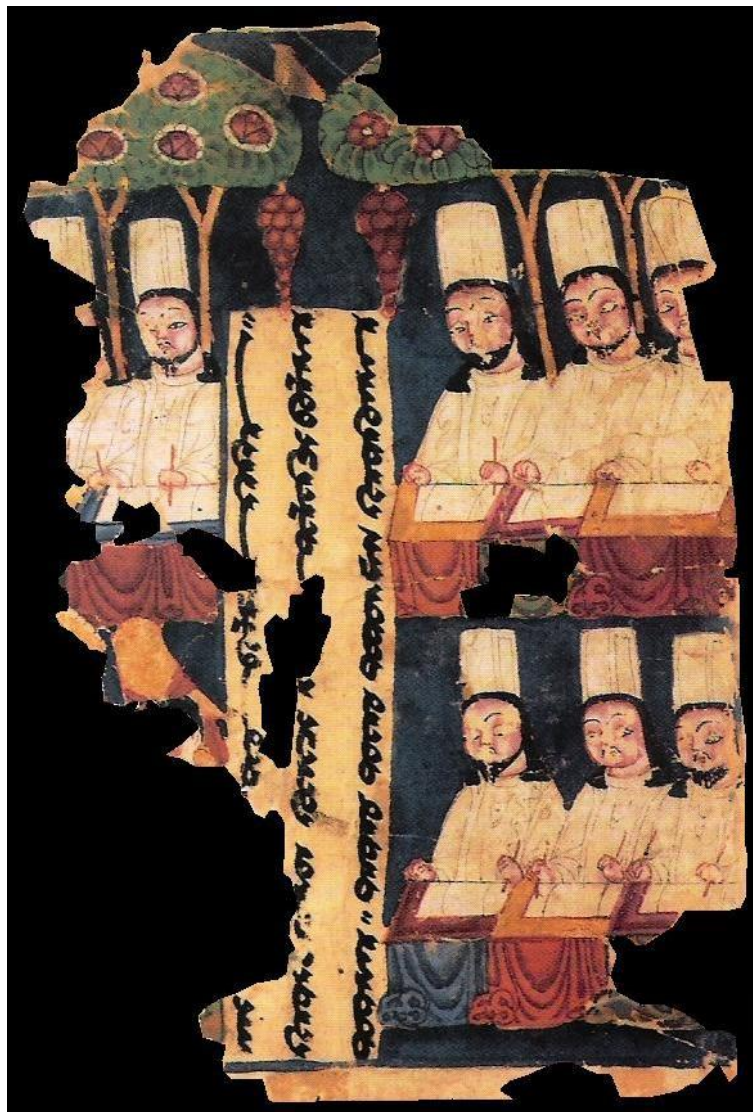

Манихейн шашинтай хамт Согдын соёл Уйгуруудад нөлөөлөх болсноор ёс заншил, улс төрийн системд ч олон өөрчилөлт гарчээ. Үүнийг археологийн болон биягийн

⁶ Jean

дурсгалууд бүрэн нотолдог.

Архангай аймгийн Хотонт сум Олон довийн уйгур булш

Манийн шашны лам нар. Таримын хөндийн дурсгал

Мөн Уйгур улсын үед бурхан багшийн сургааль Монгол газар дэлгэрч байсны гэрч баримт археологийн олдворуудад элбэг байдаг. Мөн энэ үед уламжлалт бөө мөргөл жирийн малчин, нүүдэлчин ардуудад хэвээрээ хадаглагдаж байсан нь гарцаагүй. Энэ бүхэн нь Уйгурын төр эртний нүүдэлчид шиг олон шашныг алагчилалгүй байх бодлоготой байсныг гэрчилж байна.

Түүх, соёлын дурсгал

Тахил Тайлгын онгон ба Бунхант булш: Уйгурын үед холбогдох хамгийн сонгодог тахил тайлгын онгон бол Булган аймгийн Сайхан сумын нутагт орших Моюнчур хааны онгон юм. 24х47 м хэмжээтэй гонзгой дөрвөлжин хэрэм, түүний дотуур усан шуудуутай. Төв хэсэгтээ дүгрэг хэлбэрээр чулуу овоолж хийсэн голдоо хонхортой чулуун овоолготой. Дурсгалын хойт хэсэгт яст мэлхий суурьтай гэрэлт хөшөөтэй.

Бунхант булш: Уйгурууд нь томоохон язгууртан нараа бунхалж оршуулдаг байжээ. Ийм дурсгалын хамгийн том төлөөлөл бол 2011 онд Монгол-Казахстаны судлаачдын илрүүлэн малтаж судласан Булган аймгийн Баяннуур сумын нутаг дахь Улаан хэрмийн Шороон бумбагар хэмээх дурсгал юм.

Энэ бунхант булш нь үүдэвч, хоёр хөмөг, дөрвөн өрх, хүзүүвч, бунхан, бунханы дээрх шороон овоолго гэсэн бүтэцтэй. Үүдэвчний хоёр талын хана болон бунханы доторхи хананд 24 хүн, 1 цагаан бар, 1 хөх луу, 2 эмээл хазаартай морь, 1 нохой, 2 туг далбаа, 7 саглагар мод зуржээ.⁷

Уг бунхант булшнаас гаруй олдвор хүн, адууны жижиг барималууд, алт алтан эдлэл, модон төмөр эдлэлүүд зэрэг дурсгалууд олдсон

Булган аймаг Баяннуур

Шороон бумбагар

нийтдээ 550 илэрсэн бөгөөд шавар мөнгөн зоос, сийлбэр, хүрэл, онц сонирхолтой билээ. сум Улаан хэрмийн

Булш

Уйгурын үед нь нүүдлийн суурины соёлын

хослуулсан байдаг. Уйгурын жирийн иргэдийг оршуулахдаа тоног хэрэгсэл бүхий адуу мөн хонь, үхэр дагалдуулан хойлоглосон байдаг.

оршуулга: хамаарах булш уламжлалыг элментүүдтэй

Бичиг үсэг, Гэрэлт хөшөө: Уйгурууд эхэн үедээ Түрэгийн “Орхон-Енисейн бичиг”-ийг шууд авч хэрэглэж байлаа. Үүнийг 759-760 оны үед босгосон одоогийн Архангай аймгийн Хайрхан сум, Булган аймгийн Сайхан сумын нутгийн зааг дээр Могойн Шинэ ус хэмээх газар буй гэрэлт хөшөө,үүнээс холгүй орших Сүүжийн бичээс, Архангай аймгийн Тариат сумын нутагт буй Тэрхийн бичээс, Хөвсгөл аймгийн Тэсийн бичээс зэргээс харж болно.

⁷ А.Очир, Л.Эрдэнэболд, С.Харжаубай, Х. Жантегин. Эртний нүүдэлчдийн бунхант булшны судалгаа (Булган аймгийн Баяннуур сумын Улаан хэрмийн Шороон бумбагарын малтлагын тайлан) УБ., 2013. т. 222.

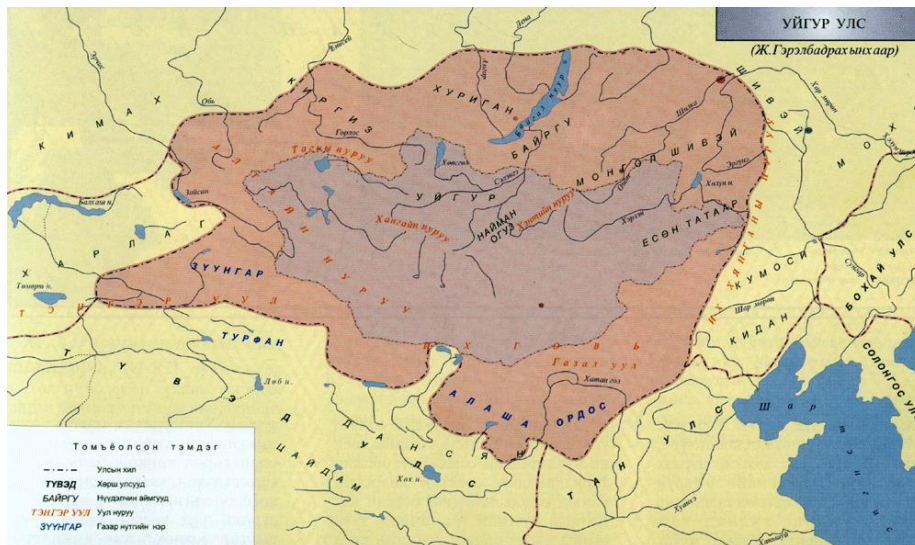
Архангай аймгийн Хайрхан сум, Булган аймгийн Сайхан сумын нутгийн зааг дээр Могойн Шинэ ус хэмээх газар буй гэрэлт хөшөө, цогцолборын зураг.

Уйгурууд Иран угсааны Согдуудтай соёлын өргөн харилцаанд орсноор шинэ бичигтэй болсон. Бидний сайн мэдэх Уйгуржин Монгол бичиг Монгол нутагт нэвтэрснээр Уйгур улсын үндсэн бичиг болжээ. Тэд уг бичгээр бурхан шашны ном зохиол орчуулаж, зохиол бүтээл туурвиж, хөшөө дурсгалаа үлдээсэн юм. Үүнийг Увс аймгийн Улаангом хотын ойролцоох Долоодойн хөшөөний бичээс гэрчилнэ.

Уйгурын
газрын зураг

Он
хэлхээс

744-745
Басмыл,
аймгууд
Түрэгийн
улсыг
746-747
Уйгурууд
холбоотон
нарыг

хаант улс

цагийн

онд Уйгур,
Карлук
нэгдэж
хаант
мөхөөв.

онд
хуучин
Басмыл

эрхшээлдээ оруулж Карлукуудыг баруун тийш шахан хөөв.

744 онд Яглакар овгийн ноён Пэйло Күтүлүг Билгэ Күл цолтойгоор хаан суужээ.

747-759 онд Моюнчур буюу Баянчур нь хаан ширээнд сууж эцгийн байгуулсан Уйгур улсыг хүчирхэгжүүлэн мандуулжээ.

750, 751 онд Уйгурууд Чик, Карлук аймгийг довтлон эрхшээлдээ оруулжээ.

755 онд Тангийн хааны гуилтаар цэргийн жанжин Ань лушанийн босогчдыг Моюнчур бут цохин тэдний мэдэлд байсан хотуудыг дээрэмдэн тонож их хэмжээний олз ашиг олов.

759 онд Моюнчур хаан нас эцэслэн түүний сууринд Идигань хаан суужээ.
 762 онд Уйгурууд 14 000 морьт цэрэгтэйгээр Тан улс Ань лушаний бослогыг бүр мөсөн дарж, Манихейн шашны олон тооны Согдын лам нарыг нийслэл Ордубалык хотноо авчирчээ.
 779 онд ордны эргэлт гарч Идигань хаан алагдаж, хуйвалдааныг толгойлсон Тон Бага Тархан Алп Күтүлүг Билгэ цолтойгоор хаан болов.
 790 онд Түвэдүүд Уйгурын худалдааны сүүлийн гол түшиг Бешбалыкийг эзлэв.
 795 онд Эдиз овгийн нэгэн ноён Алп Күтүлүг цолтойгоор хаан суув.
 803 онд Уйгурууд Түвэд, Карлук аймгийг довтолж тэднийг нэхсээр одоогийн Кыргыз буюу Ферганы хөндийд тулж иржээ.
 820 оны үеэс Кыргызийн удирдагч Ажо хүчирхэгжин Уйгуруудын эсрэг дайтаж, тэдний бүрэлдхүүнд байсан Монгол угсааны Хятан, Шивэй аймгууд хяналтаас гарч эргэн довтолох болов.
 821 онд хаан ширээнд Хасар текин суув.
 838 онд Ху-тэлэ Алп Хүлүг Хаан цолтойгоор ширээнд суужээ.
 839 онд Вутукунь болон Вучэух нар хаан болцгоолоо.
 840 онд Киргисууд Уйгурын нийслэл Харабалгасыг бүслэж, хааныг нь алжээ.

Ярилцлага, хэлэлцүүлгийн сэдэв

1. Уйгурын хаант улс байгуулагдах түүхэн нөхцөл
2. Уйгурын нийгмийн байгуулал онцлого
3. Уйгурын амьдралын хэвшил, онцлог
4. Уйгурын бичиг үсэг, соёлын нөлөө
5. Монгол нутаг дахь эртний Уйгурын үеийн түүх, соёлын дурсгал

Унших номын нэрс:

1. Монгол улсын түүх, Тэргүүн боть, УБ., 2004
2. Батсүрэн Б. Өндөр тэрэгтнүүд ба эртний түрэгүүд (VI-IX зуун). УБ., 2009.
3. Гумилев Л. Н., Древние тюрки. История образования и расцвета Великого тюркского каганата (VI-VIII вв. н.э.) Кристалл., 2003.
4. Barfield T.J. The Perilous Frontier Empires. Nomadic Empires and China. Basil Blackwell, 1989.

VI-IX ЗУУНЫ МОНГОЛ УГСААНЫ АЙМГУУД

Түлхүүр үг: Монгол, угсаатан, өв, уламжилал

Өвөг Монгол угсаатан: Монголчуудын түүхийн хувьд хамгийн бүрхэг үе болох эдгээр зуунуудад Хятан, Кумоси, Шивэй, Татар аймгууд Хүннүгээс эхтэй төр ёсон, уламжилал соёлоо хадгалан нүүдэлчин ахуйтайгаа оршин байв.

Төв Азид Түрэг, Уйгурууд ноёрхож байх үед Монгол угсааны аймгууд нь тэдэнтэй хил залган амьдарч улс төр, эдийн засаг, соёлын өргөн харилцаанд орж байлаа. Эдгээр аймгуудын тухай мэдээ сэлт Түрэг, Уйгурын гэрэлт хөшөөнүүдийн бичээс болон нангиад сурвалжуудад бий. Мөн энэ үеийн Монгол аймгуудын нийгмийн байгуулал, ёс заншил, шашин шүтлэг, соёлыг тодруулахад “Монголын нууц товчоо”, “Судрын чуулган” зэрэг хожуу үеийн түүхэн сурвалж хийгээд П. Карпини, В. Рубрук, Марко Поло нарын аялалын тэмдэглэлүүд чухал ач холбогдолтой.

Газар зүй: Энэ үед Монгол аймгууд Монголын зүүн тал, Өмнөд Сибирь, Хөх нуур зэрэг бүс нутгуудад голлон оршиж сууж байв. Газар зүйн энэ байршил нь тэднийг Төв Азийн түүхийн

тавцанд гол үүрэг гүйцэтгэх боломж олгоогүй ч өөрсдийн хэл, соёлоо хадгалан хоорондоо нэгдэж нягтрах таатай орчинг бүрдүүлсэн гэж дүгнэж болно.

Монгол улсын түүх Тэргүүн боть: тухай үед Монголын өвөг дээдэс нь одоогийн Монголын төв нутгаас ихээхэн зүүнтэйгүүр, Хянганы уулсын орчмоор голлон нутаглаж байжээ.⁸

Түүхэн тойм: Жужан буюу Монгол Нирун улс мөхсөний дараа Монгол угсааны овог, аймгууд хэд хэдэн хэсэг болж задарсан байна. Хүн амын үндсэн хэсэг нь Татар нэрийн дор Түрэгийн хаант улсад дагаар орсон бол зарим хэсэг нь Монгол угсааны Хятан, Шивэй аймгуудтай нийлэн холилдон суух болжээ. Эдгээр Монгол угсааны аймгууд нь Түрэг, Уйгурын төрд ёс төдий захирагдаж нэгэн үе тэдний гол холбоотон болж мөн нэгэн үе тэдний хүчтэй өрсөлдөгч болж байв. Түрэг, Уйгур улс сулрах үед Монгол угсааны аймгууд байнга бослого хөдөлгөөн гаргаж бие даах бодлого явуулж, зарим үед бараг л бие даасан байдалтай болж байлаа. Ялангуяа Хятан, Кумоси буюу Татаби нар ихээхэн хүчирхэгжиж Түрэг, Уйгуртай олон удаа дайтаж, Тан улс руу ч довтолж, удирдагч толгойлогч нар нь хаан цолтой байсан.

553 онд Түрэгийн Түмэн хааныг оршуулах ёслолд оролцсон улс аймгуудын талаар Күл-тэгины хөшөөний бичигт: “... огуз татар, кыдан (Хятан), татабийн зэрэг өчнөөн улсын хүн ирж хүйлэн хайлан гашуудан ухилав”⁹ гэж гардаг. Эндээс Огуз Татар, Хятан, Татаби аймгууд нь Түрэгүүдэд шууд дагаар орсон биш харин Монгол нутагт шинээр мандсан тэдний төр улсыг хүлээн зөвшөөрч, хаан эзнээ алдсан уй гашууг нь хуваалцахаар өөрсдийн элч төлөөлөгчөө илгээсэн байна хэмээн ойлгогдоно.¹⁰

Ингээд сурвалж бичгийн мэдээнд байгаа түүхэн үйл явдалуудаас чухал хэсгийг нь он дараалалд оруулан тоймлож үзье.

580 онд Хятан нар Мохэ аймагтай хамтран Сүй улс руу жижиг довтолгоон хийж улмаар Хятан, Татаби аймагт бэлэг хүргэж ирсэн Сүй улсын жанжинг Түрэгийн удирдагчдад барьж өгсөн.

583 онд Хятан, Татаби нарын зарим аймаг Сүй улсад дагаар орохоо илэрхийлсэн бол 585-586 онуудад Хятан аймгууд өөр хоорондоо дайтах болжээ. Нэгдсэн хүчтэй засаглалгүй эдгээр аймгуудын дотоод хэрэг Түрэгийн хаант улс болон Сүй улс хөндлөнгөөс идэвхтэй оролцож байв.

600 онд Хятан нараас 4000 гаруй өрх Түрэгүүдээс тусгаарлан Сүй улсад дагаар орохоо илэрхийлсэн бол Хи буюу Татаби нар ч Сүй улсад захирагдахаа мэдэгдсэн аж. Гэвч тэднийг 605 онд Түрэг, Сүй улсын хамтарсан цэргийн хүчин довтлож номхотгосон байдаг.

605-616 онд Хи буюу Татаби нар жил бүр Сүй улсын хааны ордон руу элч илгээж алба барьж байв. 622 онд Шивэй нар Тан улсын хааны ордонд булганы арьс болон бусад төрлийн бэлэг авчирсан. Хэдий нангиад сурвалжид алба барьсан гэж тэмдэглэсэн ч энэ нь үнэн хэрэгтээ ордны худалдаа буюу язгууртнуудын бараа солилцоо юм.

622-623 оны үед Хи нар Түрэгийн хаант улсад нуугдаж байсан нэгэн хятад жанжны хамт Тан улс руу довтлосон. 628 онд Түрэгийн хаан Татаби буюу Хи нар луу довтлоод ялагдсан. Үүний

⁸ Монгол улсын түүх Тэргүүн боть (Нэн эртнээс XII зууны дунд үе) УБ., 2004.т.354.

⁹ Сэр-Оджав Н. Эртний Түрэгүүд (VI-VIII) // SA. Tom. V, fasc. 2, УБ., 1970.т. 95

¹⁰ Энхбат А. Түрэгийн үеийн Хятан нарын түүхийн зарим асуудал (555-745)// SH. Tom. XL, fasc. 6, УБ., 2010.т. 93

дараа жил 629 онд Хи нарын удирдагчид Түрэгийн зарим аймгийн хамт Тан улсад захирагдахаа мэдэгдсэн.

Ийнхүү 630 он гэхэд Түрэгийн хаант улс илт суларсаныг ашиглан Тангийн удирдагчид Хятан, Хи, Си, Шивэй тэргүүтэй олон аймгуудыг өөртөө захирагдахыг ятгаж, тодорхой амжилтанд хүрсэн. 631 онд Шивэйн элчүүд Тангийн хааны ордонд ирж булга, нэхийгээр алба барьсан бол 648 онд Хятан аймгууд нангиадад дагаар ороход тэднийг 8 муж болгон суулгасан гэж сурвалжид тэмдэглэжээ. Гэвч тэд Тан улстай удаан холбоотон болж чадаагүй аж. 660 онд Тан улс Хятан нарыг довтлосон бол 679-683 онд Хятан, Хи аймгууд Түрэгүүдтэй хамтран бослого гаргаж Тан улс руу довтлов.

Чухам энэ үеэс Хятанчууд харьцангуй бие даах болсон боловч Түрэгийн Эльтэрэс хаан 682-693 онуудад 12 удаа их аян дайн хийж эрхшээлдээ оруулсан байна. Гэвч 696 онд Хятан нар дахин бослого гарган Тан улс руу довтлож хэд хэдэн мужуудыг эзлэн удирдагчид нь өөрсдөө хаан цол олгож байлаа.

697 онд Хятан, Хи аймгууд дахин хүчирхэгжсэн Түрэгүүдэд захирагдаж Мого хаанд алба төлөх болжээ. Харин Шивэй аймгууд бие даасан хэвээр байсан бололтой. 707-710 онд Шивэйгийн элч Тангийн хааны ордонд ирж бэлэг сэлт өгч Түрэгүүд рүү довтлохыг гуйсан байдаг. Удалгүй 710-711 онд Хятан, Хи аймгууд Мого хааны эсрэг бослого гаргасан байна.

712 онд Тан улсын жанжнууд их цэрэгтэйгээр Хи нар луу довтлосон боловч ялагджээ. 713 онд Хятан, Хи нар Түрэгүүдтэй холбоотон болж Тан улсын хил рүү довтлох болов. Тиймээс 714 онд Тан улс 200 000 цэргийн хүчээр Хятан аймгууд руу дайрчээ. Гэвч тэд бут цохиулан Тан улсын цэргийн жанжнууд цаазын ялаар шийтгүүлсэн байна.

715 онд Хи аймгуудын удирдагч Ли Та-фу Тангийн хааны ордонд очин худ ураг болж хааны гүнжтэй гэрлэж, их хэмжээний бэлэг сэлт авсан байна. Ийнхүү Тан улс Монгол угсааны эдгээр дайчин аймгуудыг алт мөнгө, эмс охидоор татсаны хариуд 716 онд Хятан, Хи аймгууд Тан улсад захирагдахаа мэдэгдсэн байна. 717 онд Тан улсын хаан өөрийн үеэлийг гүнжид өргөмжлөн Хятаны толгойлогчид хатан болгон өгчээ.

Тан улс хийгээд эдгээр Монгол угсааны аймгуудын найрсаг харилцааг Түрэгийн Билгэ хаан зогсоож 721-722 онд Хятан, Хи аймгуудыг өөртөө нэгтгэн авав. 731 онд Түрэгийн нэрт жанжин Күль-тэгинийг оршуулах ёслолд Хятан, Хи буюу Татаби, Татар аймгийн элчүүд оролцсон байдаг. Улмаар 733 онд Хятан, Хи аймгууд Түрэгүүдийн дэмжлэгтэйгээр Тан улс руу довтлож ихээхэн хохирол учруулав. Мөн 734 онд Билгэ хааны оршуулах ёслолд Хятан, Татаби, Татар аймгуудын удирдагч нар оролцсон тухай мэдээ Билгэ хааны хөшөөний бичигт дурджээ.

Удалгүй Монгол угсааны аймгууд Түрэгүүдтэй дайсагнаж 735 Хятан, Хи аймгууд тэднийг довтлож ялалт байгуулав. 743 онд Хи буюу Татаби аймгууд дангаар Түрэгүүдийг довтлож бас ялалт байгуулжээ.

Ийнхүү Төв Азид Түрэгийн хаант улс мөхөж, Уйгурууд өөрийн төр улсаа байгуулах үйл хэрэгт Монгол угсааны аймгууд тодорхой үүрэг гүйцэтгэж байв. 747-750 онд Есөн Татарууд Уйгурын Тай Билэг тутурын талд орж Моюнчуртай байлдах болсон бол 751-752 Тан улсын жанжин Ан Лушан Хи буюу Татаби нарын тусламжтайгаар 60 000 цэргийн хүчээр Хятан аймгууд руу довтлон хүчирхэгжсэн. Хятан, Хи аймгуудаар цэргийн гол хүчээ бүрдүүлсэн Ан Лушан эзэн хааныхаа эсрэг бослого гарган Тан улсыг ихэд доройтуулсон билээ.

788 онд Хи болон Шивэйгуудын хамтарсан цэргийн хүчин Тан улсын Чень-ву муж руу довтлож хүн, мал ихийг олзолжээ. Үүний хариу болгож 795 онд Тангийн цэрэг Хи, Шивэй нарыг довтложээ. Харин 806 онд Хи, Шивэй аймгууд нь Уйгурын хамтаар Тан улсыг уулгалжээ.

808 оны үе гэхэд Орхон гол орчим хүчирхэг Есөн аймаг Татарууд нутаглах болсон бөгөөд тэднээс Ша-то Түрэгүүд айж байсан тухай сурвалжид тэмдэглэгдсэн байна.

810-835 оны хооронд Шивэй, Хи аймгуудын элчүүд тогтмол Тан улсад очиж агтны худалдаа хийдэг байжээ. Өөрөөр хэлбэл эдгээр жилүүдэд Монгол угсааны аймгууд бие даан, дайн дажин багатай амьдарч байв. Учир нь энэ үед дайнч Уйгурын хаадууд Манихейн шашин, арилжаа худалдаанд голлон анхаарах болсон цаг аж.

841 онд Хар Татар, Татар гэсэн аймгууд Уйгуруудтай хамт Тан улсад дагаар орохоор ирсэн бол Уйгурын удирдагчдын нэг болох Тигин Ко-чих-ли гэгч Да шивэй аймаг руу зугтсан байна. Уг онд бичигдсэн Тан улсын ерөнхий сайд Ли тэ-ю-гийн захидалд “Татарууд Киргизийн дайсан Уйгурын сүүлчийн холбоотон” гэсэн нь Уйгурын үед Монгол угсааны аймгууд тэдэнтэй ямаршуу харилцаатай байсныг харж болно.

848 онд Шивэй нар нэгэнт доройтсон Уйгуруудыг эзлэн 7 гар болгон хуваан авсан байна. Гэвч удалгүй Киргизүүд Шивэй аймгуудыг довтлож тэдний эрхшээн авсан Уйгуруудыг булаан авсан байдаг.

Нийгмийн байгуулал: Энэ үеийн Монгол угсааны аймгуудын нийгмийн байгуулалтай холбоотой мэдээ сэлт туйлийн ховор. Ямар ч байсан Түрэг, Уйгур, Тан улстай элчин солилцож, худалдаа арилжаа хийж, холбоотон болж гэрээ, хэлцэл хийж, өөрсдийн овог аймгийн удирдагчидтай байсан нь тодорхой. Гэхдээ эдгээр аймгуудын дотоод зохион байгуулалтын талаар түүхэн сурвалжууд тэмдэглэсэн байдаг. Хятан нар 8 аймгийн, Хи буюу Татаби нар 5 овгийн, Шивэй нар 5 дараа нь 9 том аймагт хуваагдах бөгөөд тэдгээр нь олон жижиг овогт хуваагдаж байсан. Уйгур улс мөхөх үед 7 том аймаг болсон байдаг. Харин Татарууд Түрэгийн хаант улс байгууллагдаж байх үед 30 аймгийн холбооноос бүрдэж байсан бөгөөд хожим 9 том аймгийн зохион байгуулалтанд орсон байдаг.

*Сүй улсын судар, Нэгдүгээр бүлэг: Шивэй нар таван хэсэг болдог. Өмнөд Шивэй, Хойд Шивэй, По Шивэй, Шэн-то-та Шивэй, Их Шивэй. Гэвч эд нэгэн нэгдэл үүсгэдэггүй. Удирлагч байхгүй...Түрэгүүд тэднийг гурван Тудун цолтны тусламжтайгаар захирдаг.*¹¹

Энэ үед овог, аймгийн удирдагчийн албан тушаал ихэвчлэн эцгээс хүүд шилжин үе залгамжилдаг байжээ. Харин зарим үед тодорхой авьяас билэгтэнг сонгодож байжээ.

У-дай-ши хэмээх судар: Хятан нар аймгийн тэргүүлэгчийг сонгохдоо нум, сум, эмээл, хазаар элдэв зэвсэг хийж чадах, аймгийн хүн ардын маргааныг тасалж чадах цэцэн, баатар хүнийг сонгодог.¹²

Энэ үед Монгол угсааны аймгууд нь ихэнхи хугацаанд Түрэг, Уйгуруудын төрд захирагдаж байв. Тийм учраас язгууртны цол хэргэмд тэдэнтэй ижил зүйл нэлээд бий. Гэвч тодорхой төрийн зохион байгуулалтанд орсон, олон шатлал бүхий зэрэг дэв байхгүй нь ойлгомжтой. Жишээ нь

¹¹ Liu Mau-tsai. Çin kaynaklarına göre Doğu Türkler. İstanbul., 2006. т. 168.

¹² Х. Пэрлээ. Хятан нар, тэдний Монголчуудтай холбогдсон нь. УБ., 1959. т. 29.

нанхиад сурвалжид Хи буюу Татаби нарын “албан хаагчдын цол Түрэгүүдийнхтэй адилхан”¹³ гэж тэмдэглэсэн байдаг.

№	Цол, хэргэм	Тайлбар
1	Хаан	696 онд Хятаны толгойлогч богино хугацаанд бие дааж өөрийгөө “хаан” хэмээж байв. Анхлан Сяньбигийн жижиж толгойлогчид энэ цолыг хэрэглэсэн гэж үздэг. Төрийн тэргүүн
2	Тудун	Түрэгийн төрд даган орж тэдний өмнөөс татвар хураах эрх бүхий албан тушаалтан. Энэ цол хожим Монголын нууц товчоонд Мэнэн тудан ¹⁴ гэж хүний нэртэй холбогдон гардаг.
3	Сэнгүн	Түрэгийн жижиж цэргийн жанжны энэ цолыг Хятан болон Татаби аймгийн удирдагчид хэрэглэж байв.
4	Эркин	Хи буюу Татаби аймгийн цэргийн жанжны цол.
5	Юу-му-фу заримдаа Мо-хо-фу	Шивэй аймгийн удирдагчдын хэрэглэдэг цол.

Харин хүнийн амын гол цөмийг бүрдүүлж байсан жирийн малчин, анчин ард иргэдийн тухай тодорхой мэдээ байхгүй ч тэдний амьдралыг дараа үеийн нүүдэлчин, анчин аймгуудтай жишиж үзэж болно. Мэдээж тухайн үед цэрэг, иргэний засаг захиргааны нарийн хуваарь бий болоогүй ч ард иргэд дайн байлдааны үед бүгд л цэргийн үүрэг гүйцэтгэж байсан нь дамжиггүй.

Ямартай ч сурвалжид энэ үеийн Монгол угсааны аймгуудын цэргийн талаар дараах мэдээнүүд тэмдэглэгдэн үлджээ. “Хятан нар 8 нэгдэл болдог. 43000 шилдэг цэрэгтэй. Цэрэг хөдлөх бүрт нэгдэл бүрийн удирдагчид зөвлөлддөг. Цэргийн нэгдэл хэзээ ч ганцаараа хөдөлгөөн хийдэггүй. Хи буюу Татаби аймгийн удирдагчдын гэрийн дэргэд 500 торгон цэрэг ээлжлэн байнга байдаг. Дайны үед таван нэгдэл болдог ба нэгдэл бүрийн Эркин удирддаг. Шивэй нар ясан нум, ху модоор хийсэн сумтай, түүнийгээ маш сайн хэрэглэдэг, жил бүр хамтдаа ан ав хийгээд дараа нь тарж оддог”¹⁵ зэргээр тэмдэглэжээ.

Хориг, шийтгэл: Энэ үед холбогдох ямар нэгэн хууль эрх зүйн баримт бидэнд уламжлагдсангүй. Гэвч нангиад сурвалжид “тэдний нутагт хулгай хийх явдал тун бага. Хулгай хийсэн болон хүн алсан тохиодолд гурван зуун адуугаар торгодог”¹⁶ гэжээ. Мөн Монгол угсааны аймгууд нь Түрэг, Уйгурын төрд захирагдаж байсныхаа хувьд тэдний хууль, элдэв хорио цээрийг баримталдаг байсан нь гарцаагүй. Орхон голын хөндийд төвлөрсөн төр улсуудын хууль эрх зүйн нь ихэвчлэн овог, аймгийн ёс заншил дээр тулгуурласан байдаг бөгөөд хүнд хэрэгтэнг цаазлах, хөнгөн гэмтэнг торгох, занших зэргээр шийтгэдэг байсан. Харин нүүдлийн ахуй амьдралд шорон, гяндан байсангүй. Түүхэн үйл явцаас үзвэл Монгол угсааны аймгууд нь Түрэг, Уйгурын үед нийгмийн байгуулалын хувьд тодорхой шат ахиж, өөр хоорондоо нягтарч байжээ.

¹³ Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, Çev. N. Uluğtuğ, Ankara 1942, s. 57.

¹⁴ Moğolların Gizli Tarihi, Çev. A. Temir, 3. Baskı, Ankara 1995, t. 14;

¹⁵ Liu, мөн тэнд., т. 470; Gökalp., т. 18, 42.

¹⁶ Gökalp., 4.

Амьдралын хэв маяг, аж ахуй: Энэ үеийн Монгол угсааны аймгуудыг амьдралын хэв маяг, аж ахуйгаар нь ойн анчин, хагас нүүдэлчин, талын нүүдэлчин гэсэн гурван хэв маягт хуваан үзэж болно. Гэхдээ хүн амын олонхи нь мал аж ахуйг эрхэлдэг нүүдэлчид байсан. Тэд өдөр тутмын амьдралын хэрэгцээгээ малын мах, сүү, арьс ширээр хангаж хажуугаар нь ан ав хийдэг байв.

Мал аж ахуйд адуу чухал үүрэгтэй. Адуу нь хол ойрын аян, ан ав, дайн тулааны гол уналга төдийгүй худалдаа арилжааны гол хэрэгсэл болно. Нангиад сурвалж бичигт “Хятан болон Кумоси аймгуудын адуу Түрэгүүдийн адуунаас багавтар. Хи буюу Татаби нар сайн адуутай.”¹⁷ Шивэй аймгууд адуу цөөнтэй. Сай-хочи нэрт Шивэй аймгийн адуу маш сайн.¹⁸ гэх зэргээр тэмдэглэж үлдээжээ.

Энэ үеийн Монгол угсааны аймгуудын мал аж ахуйтай холбогдох “Хи буюу Татаби нарын хонь хар зүстэй. Шивэй үхэр олонтой. Мөн Хятан нар Уйгурын хонийг Татарууд үхрийг нь хариулдаг. Зарим Шивэй аймаг нохой, гахай тэжээдэг”¹⁹ гэх зэрэг мэдээ нангиад сурвалж бичигт бий.

Харин ан зарим аймгийн амьжиргааны гол эх сурвалж болж байлаа. Ялангуяа Баруун хойд Манжуур, Өмнөд Байгалийн бүсэд амьдрах Шивэй овог, аймгууд загасчлах, ан ав хийхдээ бусдаас илүү байжээ. Сурвалж бичигт “Хятан нар гахай, буга ангийн олз болтугай гэж мөргөл хийдэг.”²⁰ Хи буюу Татаби нар бол сайн анчид²¹ хийсэн ангаасаа толгойлогч нартаа алба өгдөг.²² Шивэй нар загас барьж, ан хийдэг. Тэдний нутагт булаг, хар хулгана, буга элбэг байдаг. Хүн бүр булаг барьж, загасны ясаар сам хийдэг²³ гэх зэргээр бичжээ. Мөн Хятан, Хи буюу Татаби аймгууд нь сүрэг ав хийдэг байсан тухай мэдээ ч бий.

Газар тариалангийн хувьд мөн л бүдэг бадаг мэдээнүүд сурвалж бичигт үлджээ. Шивэйгийн нутагт шар будаа, буудай, зэрлэг тариа ургадаг. Шар будааны хэдэн төрөл, буудайг тариалдаг. Хурц сийлсэн модоор анжис хийнэ, тариан талбайг үржил шимтэй болгох гэж хүмүүс анжисаа чирдэг. Их ургац авдаг. Үр тариагаа уулын бэлд газар гэр, агуй ухан хадгалдаг.²⁴ Хи буюу Татаби нар шар будаа тариалж, модон нүдүүрээр нүдэж агшаамал хийнэ.²⁵ Татарууд тун-чиань гэх будаа тариалдаг. Тэр нь 11 сард боловсорч гүйцдэг ба хөх-хар өнгөтэй. Үр нь наран цэцгийн үртэй төстэй.²⁶ Тухай үед бичигдсэн эдгээр тэмдэглэлүүдээс үзэхэд Монгол угсааны аймгууд ямар ч байсан тариа будааныхаа хэрэгцээг тодорхой хэмжээнд өөрсдөө хангаж байжээ.

Мөн тэдний эдийн засгийн бас нэгэн чухал харилцаа бол худалдаа арилжаа тэр дундаа Тан улстай хийх ордны худалдаа юм. Өөрөөр хэлбэл Тангийн хааны ордонд их хэмжээний бэлэг, сэлтгүйгээр аймгуудын элч, төлөөлөгч, удирдагчид очих бөгөөд хариуд нь Тангийн хаад авчирсан зүйлсээс нь үлэмж их бэлэг сэлт өгнө. Мөн Тан улсаар тогтохгүй тухайн үеийн Солонгостой ч

¹⁷ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. N. Uluğtuğ, Ankara 1942, т. 55;

¹⁸ Gökalp, *Çin Kaynaklarına Göre Shih-wei Kabileleri (Proto-Moğollar Üzerinde Bir Etüd Denemesi)*, Doçentlik Tezi, Ankara 1973, т. 9, 20, 42; Eberhard, *a.g.e.*, т. 59, 103.

¹⁹ İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara 1989, т. 50.

²⁰ Liu, мөн тэнд., т. 166; Gökalp, мөн тэнд., т. 36.

²¹ Liu, мөнх тэнд., т. 165; Eberhard, мөн тэнд., т. 40, 55, 57.

²² Gökalp, мөн тэнд., т. 41.

²³ Eberhard, мөн тэнд., т. 58, 59, 102;

²⁴ Eberhard, мөн тэнд., т. 58;

²⁵ Eberhard, мөн тэнд., т. 55, 57.

²⁶ Eberhard, мөн тэнд., т. 102.

худалдаа хийж байжээ. Нангиад сурвалжид “Шивэй нар метал, төмрийг Гао-ли (Солонгос) нараас авдаг”²⁷ гэсэн мэдээ бий.

Шашин шүтлэг, соёл, зан заншил: Энэ үеийн Монгол угсааны аймгуудын шашин шүтлэгт тал нутагт өөрийн төр улсаа байгуулсан Түрэг, Уйгуруудын нөлөө, ул мөр нэлээд үлджээ. Гэхдээ энэ соёл, шашны нөлөө газар зүйн байрлалаас шалтгаалан харилцан адилгүй байлаа.

Хүн амын олонхи нь уламжлалт бөө мөргөлтэй бөгөөд байгалийн юмс үзэгдэл хийгээд тотем шүтлэг, эцэг өвгөдийнхөө сүнснийг шүтэх явдал ч байжээ. Эдгээр нь хожмын Монголчуудын зан үйл, шүтлэгт үлдсэн төдийгүй өнөө хэр бидний амьдралд зан заншил, хорио цээр, үлгэр, домог, туульсаар дамжин уламжлагдан үлджээ.

*Хятан нарын гарал үүсэлд хамаарах домог, Лео улсын түүх: Дараа нь Нау-хо нэртэй нэгэн толгойлогч болсон. Угтаа бол энэ толгойлогч дугуй эсгий гэрт хивсэн доор нуугдсан гавлын яснаас өөр юу ч биш билээ. Ийм учраас хэнд ч харагддаггүй. Зөвхөн төрийн чухал хэрэг шийдэх үед болон тахилга тайлгын үед хүний дүрд хувиран ил гардаг. Тэгээд бүх ажил хэрэг дууссан хойно гэр лүүгээ буцаж гавлын болно. Дараа нь бас нэгэн толгойлогч байсан. Түүний нэр нь Куа-хо гэдэг. Тэрбээр өөрийнхөө толгойд гахайн гавал углаж гахайн арьс нөмөрдөг байв. Тэр ч бас дугуй эсгий гэрт амьдардаг. Ямар нэгэн үйл явдал болох үед гарч ирээд дараа нь буцаж нуугдана. Нэгэн удаа эхнэр нь түүнийг гахайн арьс нөмөрсөн байхыг нь харангуут тэрбээр эхнэрээсээ салсан мэт яван одсон. Хэн ч түүнийг хаашаа явсныг нь мэдээгүй.*²⁸

И-тунь-цигэх сурвалжид Хятан нарын тухай: “Тэд дайн тулааны өмнө болон хавар, намартаа өвөг дээдэстээ зориулан цагаан морь, хар үхрээр тахил өргөдөг”²⁹ гэж тэмдэглэжээ.

Хүннүгийн эзэнт улсын үеэс Монгол газар дэлгэрсэн Буддизм Нирун улсын үед цэцэглэн мандаж нүүдэлчдийн язгууртны давхаргад ихэд нөлөөтэй болсон. Түрэгүүд ч мөн адил төр улс байгуулсан үеэсээ л буддын шашинд нааштай хандаж байв. Харин Уйгурууд Буддизмтай зэрэгцүүлэн Иранаас гаралтай Манихейн шашныг төрийн шашны хэмжээнд тунхагласан юм. Тиймээс энэ үед Монгол угсааны аймгуудын удирдагчид их, бага хэмжээгээр эдгээр шашинг сонирхож байсан нь дамжиггүй. Түүний ул мөр нь энэ үед монгол хэлэнд “Тойн”, “Хурмаст” зэрэг ойлголтууд орж ирж нутагшжээ.

Зан заншил: Энэ үеийн Монгол угсааны аймгуудын зан заншилд холбогдох мэдээнүүд мөн л нангиад сурвалжид тэмдэглэгдэн үлджээ. Тухайлбал Хятан нар “ эцэг, эхээ үхэхэд уйлбал аймхайд тооцдог. Шарилыг авсанд хийж ууланд модны мөчир дээр тавьдаг. Гурван жилийн дараа ясыг нь цуглуулж шатаадаг. Ингэхдээ газарт дарс дусааж тахил өргөж, залбирдаг.”³⁰ Хи буюу Татаби нар “нас барагчидаа зэгсэнд ороож модны мөчир дээр тавьдаг.”³¹ Шивэй нар “3 жил талийгаачийн араас гашуудна, жилд дөрвөн удаа уйлдаг. Аймаг бүрт модон дээр урц байдаг. Талийгаачийн шарилыг түүн дээр тавьдаг.”³²

²⁷ Eberhard, мөн тэнд., т. 57, 59, 60.

²⁸ А. Энхбат. Хятан нарын угсаа гарал, домог зүй. ШУА, Хятаны өв соёл (Эрдэм шинжилгээний хурлын эмхтгэл) УБ., 2014. т. 11.

²⁹ W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, орч, N. Uluğtuğ, Ankara., 1942т, 56

³⁰ Liu, мөн тэнд., т.166.

³¹ Gökalp, мөн тэнд., т. 40;

³² Gökalp, мөн тэнд., т. 9, 14, 23.

Эдгээр тэмдэглэлүүдээс үзэхэд тухайн үеийн Монгол угсааны аймгууд нь нас нөгчсөн хүнийг оршуулахдаа ихэвчлэн модон дээр тавьдаг заншилтай байжээ. Иймээс өнөөгийн бидэнд ямар нэгэн археологийн олдвор, материаллаг эд зүйлс бараг л олддоггүй аж. Энэхүү заншил нь ХХ зууныг хүртэл Өмнөд Сибирийн зарим буриад овгуудад хадгалагдан үлдсэн байдаг. Гэхдээ Хятан нар зарим язгууртнуудыг булж оршуулдаг байсныг бас тэмдэглэх хэрэгтэй.

Нангиад сурвалжид Хи буюу Татаби, Хятан нарын “зан заншил, уламжлал Түрэгүүдтэй ижил”³³ гэжээ. Өөрөөр хэлбэл тал нутгийн нүүдэлчин аймгуудын ёс заншил өөр хоорондоо төдийлөн ихээр ялгардаггүй байсан бололтой.

Шивэй аймгуудын хувьд гэр бүл болохдоо хоёр айл харилцан тохиролцсоны үндсэн дээр хуримын өмнө эхнэрээ хулгайлж авдаг. Сүй бэлэгт үхэр, адуу өгдөг. Мөн эрчүүд эхнэр болох бүсгүйнхээ гэрт очиж хүчээ өгч ажил хийж хэдэн жилийг үдээд эхнэрээ авдаг³⁴ зэрэг заншилүүд байжээ. Мөн Хятан нар ахнараа нас барьсны дараа бэртэйгээ, эцгээ нас барьсны дараа хойд эхтэйгээ гэрэлдэг заншилтай³⁵ гэж нангиад сурвалжид тэмдэглэжээ. Энэ нь нүүдлийн хатуу ширүүн амьдралд өрх гэрийг ганцаардуулахгүй асран хамгаалах нүүдэлчин заншил бөгөөд хожмын Монголчуудад ч байсан. Үүнийг сайтар ойлгоогүй гадны жуулчид ихэд содон болгон тэмдэглэх нь бий.

Соёлын хувьд нангиадын он дарааллын бичгүүдэд “Шивэй эмэгтэй, эрэгтэй улаан шүр хэлхэн зүүж гоёх дуртай. Түүнийг хүзүүндээ зүүх нь нэр төрийн хэрэг. Хүзүүндээ тийм зүүлтгүй охид гэрлэх боломжгүй”³⁶ хэмээн бичжээ. Мөн хувцасны талаар “Шивэй нар хувцсаа зүүнээс баруун тийш ороож өмсдөг.”³⁷

Бас Хятан нарын сонгогдсон толгойлогчийн гэрийн өмнө асар том хэнгэрэг байдаг тухай мэдээ бий. Энэ нь тухайн үеийн Монгол угсааны аймгуудын хөгжмийн талаар байгаа цор ганц мэдээ юм. Бичиг үсгийн хувьд ямар нэг мэдээ байхгүй ч мод сийлэх гэж нангиад сурвалжид нэрлэдэг Сяньби, Нирунчуудын бичиг болон тамга үсэг их бага хэмжээгээр уламжлагдсан байх ёстой. Мөн Түрэгүүдийн Орхоны бичиг, Уйгуруудын бичиг үсэг ч нөлөөлсөн нь гарцаагүй. Судлаачдын үздэгээр магадгүй энэ үед Монгол угсааны аймгуудын Согдуудаас Уйгуруудаар дамжин бичиг үсэг авсан байх магадлалтай.

Хэлний хувьд нангиад сурвалжид “Шивэй нарын хэл яриа Хятан нартай адил, Хятан, Хи буюу Татаби нь Дов-мо-лов нар”³⁸ шиг ярьдаг”³⁹ гэжээ. Энэхүү Дов-мо-лов нь ойн аймаг бөгөөд эрдэмтэн Эбэрхард уг аймгийг өвөг Монгол Тугухунь, Жужан нартай нэг бүлэг болгон авч үзсэн байдаг. Мөн Түрэг хэлний нөлөө ч хүчтэй байж, Монгол угсааны аймгуудтай соёлын өргөн харилцаатай байсныг Түрэг бичгийн дурсгалд дурдагдаж буй газар усны Түрэг нэр эдүгээ бидний үед хүртэл уламжлагджээ. Тухайлбал Орхон, Сэлэнгэ, Туул, Хануй, Хүнүй, Хөвсгөл зэрэг олон нэр дурдаж болно.

³³ Gökalp, *Çin Kaynaklarına Göre Shih-wei Kabileleri (Proto-Moğollar Üzerinde Bir Etüd Denemesi)*, Doçentlik Tezi, Ankara 1973, т. 41; Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. N. Uluğtuğ, Ankara 1942, т. 56.

³⁴ Gökalp, мөн тэнд., т. 9, 19.

³⁵ Sinor, мөн тэнд., т. 543.

³⁶ Gökalp, *Çin Kaynaklarına Göre Shih-wei Kabileleri (Proto-Moğollar Üzerinde Bir Etüd Denemesi)*, Doçentlik Tezi, Ankara 1973, т. 41;

³⁷ Эрдэнэбаатар.Д. Эртний Шивэй аймгуудын тухай, Ойрд товчоон №1 (1) боть (1), Дэвтэр 1-18, Ховд.,1999.т.30

³⁸ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. N. Uluğtuğ, Ankara 1942, т. 99.

³⁹ Eberhard, мөн тэнд., т. 59.

Энэ үеийн Монгол угсааны аймгуудын түүхэн үйл явдлуудаас авч үзвэл тэд нэгэн үе Түрэг болон Уйгурын хаант улсуудын эрхшээлд орж, бас заримдаа бие даан, мөн нангиадын Сүй, Тан улсуудтай ч өргөн харилцаж тэдний хүчийг ашиглаж байжээ. Мөн Тан улс, Түрэг, Уйгурын хаант улсуудын аль аль нь эдгээр хүчирхэг Монгол угсааны аймгуудыг өөртөө татах бодлого явуулж, заримдаа тэднийг хамтран дарж байв. Энэхүү олон удаагийн дайн тулаан нь Монгол угсааны аймгуудыг нэгдэж нягтрах, хожим хүчирхэгжин мандахад чухал нөлөө үзүүлсэн нь дамжиггүй..

Басхүү Түрэг, Уйгурын төр улсын мөхөх үйл явцад эдгээр Монгол угсааны аймгуудын оролцоо ихээхэн байсан нь харагдана. Энэ үед Монгол аймгууд улс төр, эдийн засаг, соёлын хувьд нягтарч тодорхой хэмжээгээр хөгжиж байсан гэж үзэж болно. Ялангуяа Түрэгийн эхэн үед тархай бутархай соёлын хувьд харилцан адилгүй байсан Шивэй аймгууд Уйгурын сүүл үе гэхэд тодорхой зохион байгуулалтанд орж хүчирхэгжин харьцангуй цул болсон байдаг.

Он цагийн хэлхээс

553 онд Түрэгийн Түмэн хааныг оршуулах ёслолд Гучин Татар, Хятан, Татаби нарын элч нар ирж оролцов.

580 онд Хятан нар Мохэ аймагтай хамтран Сүй улс руу жижиг довтолгоон хийжээ.

583 онд Хятан, Татаби нарын зарим аймаг Сүй улсад дагаар орохоо илэрхийлсэн бол 585-586 онд Хятан аймгууд өөр хоорондоо дайтах болжээ.

600 онд Хятан нараас 4000 гаруй өрх Түрэгүүдээс тусгаарлан Сүй улсад дагаар орохоо илэрхийлсэн бол Хи буюу Татаби нар ч Сүй улсад захирагдахаа мэдэгдсэн аж.

605-616 онд Хи буюу Татаби нар жил бүр Сүй улсын хааны ордон руу элч илгээж алба барьж байв.

622 онд Шивэй нар Тан улсын хааны ордонд булганы арьс болон бусад төрлийн бэлэг авчирсан.

622-623 оны үед Хи нар Түрэгийн хаант улсад нуугдаж байсан нэгэн хятад жанжны хамт Тан улс руу довтлосон.

628 онд Түрэгийн хаан Татаби буюу Хи нар луу довтлоод ялагдсан.

631 онд Шивэйгийн элчүүд Тангийн хааны ордонд ирж булга, нэхийгээр алба барьсан.

648 онд Хятан аймгууд нангиадад дагаар ороход, тэднийг 8 муж болгон суулгасан.

660 онд Тан улс Хятан нарыг довтлосон.

679-683 онд Хятан, Хи аймгууд Түрэгүүдтэй хамтран Тан улс руу довтлосон.

682-693 онд Түрэгийн Эльтэрэс хаан Хятан нарлуу 12 удаа их аян дайн хийж эрхшээлдээ оруулсан

696 онд Хятан нар дахин бослого гаргаж Тан улс руу довтлож хэд хэдэн мужийг эзлэн удирдагчид нь өөрсдөө хаан цолоор шагнасан.

697 онд Хятан, Хи аймгууд дахин хүчирхэгжсэн Түрэгүүдэд захирагдаж Можо хаанд алба төлөх болсон.

707-710 онд Шивэйгийн элч Тангийн хааны ордонд ирж бэлэг сэлт өгч Түрэгүүдийг довтлож өгөхийг гуйсан.

710-711 онд Хятан, Хи аймгууд Түрэгийн Можо хааны эсрэг бослого гаргасан байна.

712 онд Тан улсын жанжин Хи нар луу довтлож ялагдсан.

713 онд Хятан, Хи нар Түрэгүүдтэй холбоотон болж Тан улс руу довтлох болов.

714 онд Тан улс 200 000 цэргийн хүчээр Хятан аймгууд руу дайрсан боловч бут цохиулан цэргийн жанжинууд нь цаазлагдсан.

715 Хи буюу Татаби аймгуудын удирдагч Ли Та-фу Тангийн хааны ордонд очиж, хааны гүнжтэй гэрлэж, их хэмжээний бэлэг сэлт авсан.

716 онд Хятан, Хи аймгууд Тан улсад захирагдахаа мэдэгдсэн байна.

717 онд Тан улсын хаан өөрийн үеэлийг гүнжид өргөмжлөн Хятаны толгойлогчид хатан болгосон. 721-722 онд Түрэгийн Билгэ хаан Хятан, Хи аймгуудыг өөртөө нэгтгэн авсан. 731 онд Түрэгийн нэрт жанжин Күль-тэгинийг оршуулах ёслолд Хятан, Хи буюу Татаби, Татар аймгийн элч оролцсон.

733 онд Хятан, Хи аймгууд Түрэгүүдийн дэмжлэгтэйгээр Тан улс руу довтлож ихээхэн хохирол учруулав.

734 онд Билгэ хааны оршуулах ёслолд Хятан, Татаби, Татар аймгуудын удирдагч нар оролцсон.

735 онд Хятан, Хи аймгууд Түрэгийг довтлож ялалт байгуулав.

743 онд Хи буюу Татаби аймгууд дангаар Түрэгүүдийг довтлож ялав.

747-750 онд Есөн Татарууд Уйгурын Тай Билэг тутурын талд орж Моюнчуртай байлдах болсон.

751-752 онд Тан улсын жанжин Ан лу-шан Хи буюу Татаби нарын тусламжтайгаар 60000 цэргийн хүчээр Хятан аймгууд руу довтлон хүчирхэгжсэн.

788 онд Хи, Шивэйн хамтарсан цэргийн хүчин Тан улсын Чень-ву муж руу довтлож хүн, мал ихээр олзолсон.

795 онд Тангийн цэрэг Хи, Шивэй нарыг ч довтложээ.

806 онд Хи буюу Татаби, Шивэй аймгууд нь Уйгурын хамтаар Тан улсыг уулгалжээ.

808 оны үе гэхэд Орхон голын орчим хүчирхэг Есөн аймаг Татарууд нутаглах болсон.

810 онд 835 оны хооронд Шивэй, Хи аймгуудын элчүүд тогтмол Тан улсад очиж ордны худалдаа хийх болов.

841 онд Хар Татар, Татар гэсэн аймгууд Уйгуруудтай хамт Тан улсад дагаар орохоор ирсэн. Мөн Уйгурын язгууртан Тигин Ко-чих-ли Да Шивэй аймаг руу зугтсан.

848 онд Шивэй нар нэгэнт доройтсон Уйгуруудыг эзлэн 7 гар болгон хуваасан. Гэвч удалгүй Киргизүүд Шивэй аймгуудыг довтлож тэдний эрхшээн авсан Уйгуруудыг булаан авсан.

Ярилцлага, хэлэлцүүлгийн сэдэв

1. Түрэгийн хаант улс байгуулагдах үед Монгол угсааны аймгууд хэрхэн бутарсан тухай
2. Түрэгийн үеийн Монгол угсааны аймгуудын түүхэн тойм
3. Түрэгийн мөхөлд Монгол угсааны аймгуудын оролцоо
4. Уйгурын хаан улс байгуулагдах үеийн Монгол угсааны аймгууд
5. Энэ үеийн Монгол угсааны аймгуудын улс төрийн түүхийг дүгнэж үз
6. Энэ үеийн Монгол угсааны аймгуудын нийгмийн байгуулал,
7. Энэ үеийн Монгол угсааны аймгуудын амьдралын хэв маяг, аж ахуйн онцлог
8. Энэ үеийн Монгол угсааны аймгуудын шашин шүтлэг
9. Энэ үеийн Монгол угсааны аймгуудын соёл, зан заншил
10. Түүхэн уламжлал, залгамж холбооны тухай

Унших номын нэрс:

1. Монгол улсын түүх, Тэргүүн боть, УБ., 2004. т. 350-359.

2. Энхбат А. Түрэгийн үеийн Хятан нарын түүхийн зарим асуудалд (555-745). Түүхийн судлал, Tomus XL Fasc 6 УБ., 2010.т. 92-114.
3. Болд Л. Орхон бичгийн дурсгал II. УБ., 2000.
4. Таскин В. С. Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху. М.,1984.
5. DIE CHINESISCHEN NACHRICHTEN ZUR GESCHICHTE DER OST-TÜRKEN (T'U-KÜE) VOLUME II ONLY: BUCH. ANMERKUNGEN, ANHÄNGE, INDEX. Paperback – 1958.by Mao-Tsai Liu

ТЕСТ

1. *Түрэгийн тусгаар тогтнолын дахин тунхаглахад “Эльтерес” (улсыг хураагч) цол өргөмжлөгдсөн хаан хэн бэ?*
 А) Тоньюкук С) Билгэ В) Күль-Тегин D) Кутулуг
2. *Төв азид НТӨ VII мянганы үед оршиж байсан Төвдүүдийн өвгийг юу гэж нэрлэж байв?*
 А) Манж В) Согд С) Монгол D) Тангуд
3. *Уйгурууд ямар шашин шүтдэг байсан бэ?*
 А) Буддын шашин В) Христос шашин
 С) Манихейн шашин D) Исламын шашин
4. *Эртний улсуудад “Тархан” хэмээх цолыг ямар хүн хүртдэг байсан бэ?*
 А) Угсаа залгамжлах хун тайж В) Цэргийн гол хүчийг захирагч
 С) Сурвалж язгууртнууд D) Албан татвар хураагч түшмэд
5. *МЭ 790 оны төвдүүдийн Уйгурын эсрэг боссон бослого ямар хотыг эзэлсэн бэ?*
 А) Хар балгас В) Ордубалык
 С) Беш балык D) Ханбалык
6. *Түрэгийн хаад, язгууртнуудын цол өргөмжлөлийг тохируул.*
 1.Күль-Теген А. Билгэ хаан
 2.Могилян В. Цэргийн жанжин
 3.Тоньюкук С. Мэргэн зөвлөх
 А) 1с, 2b,3а В) 1b, 2a,3с С) 1a,2b,3с
7. *Төмөрчдийн бослогыг удирдсан Түрэгийн хаан?*
 А) Күльтегин В) Можо С) Могилян D) Буман
8. *Моюнчур хааны үеийн үйл явдлуудыг тусгасан “Сэлэнгийн чулуу” хэмээх гэрэлт хөшөө байдаг.*
 А) Булган аймгийн Дашинчилэн сумын нутагт
 В) Архангай аймгийн Хангай сумын нутагт
 С) Булган аймгийн Сайхан сумын нутаг
 D) Архангай аймгийн Эрдэнэмандал сумын нутаг
9. *Түүх сударт “өндөр тэрэгтнүүд” гэж улсын өвөг дээдсийг нэрлэж байсан.*
 А) Сүмбэ В) Нирун С) Хятан D)Уйгур
10. *Түрэгийн хаант улсын нийгмийн бүтцийг олно уу?*
 А) Феодал, хамжлага В) Бег, хар будун, тат
 С) Эзэн, боол, зарц D) Язгууртан, зарц, аран